

ธรรมยุติกนิกาย : การเดินทางและวิวัฒนาการในล้านนา

Dhammayuttika Nikaya : Propaganda and Development in Lanna

พระมหาปยุตต์สมบัติ ปากาโร¹, พระครูสมุห์ธนโชติ จิระมโม²
และประทีป พีชทองกลาง³

Phramaha Punsombat Pabhakaro¹,

Phrakrusamu Thanachot Ciradhammo² and Prateep Peuchthonglang³

^{1,2}มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา

^{1,2}Mahamakut Buddhist University Lanna Campus

³ คณะบริหารธุรกิจและศิลปศาสตร์

³Faculty of Business Administration and Liberal Arts

³มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา

³Rajamangala University of Technology Lanna

บทคัดย่อ

นโยบายการสร้างรัฐในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ทรงมีวัตถุประสงค์ในการสร้างสยามให้เป็นรัฐสมัยใหม่ พร้อมกับผนวกเอารัฐจารีตล้านนาและพัฒนาหัวเมืองมณฑลอีสานให้เป็นหนึ่งเดียว การหลอมรวมเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจและกลไกของรัฐผ่านผู้ปฏิบัติกร ดังนั้น ธรรมยุติกนิกายซึ่งอิงอยู่กับอำนาจรัฐแนบแน่นจึงเข้ามามีบทบาทในฐานะผู้ขับเคลื่อนกลไกให้เป็นไปและมีอยู่อย่างมีประสิทธิภาพ อาณาจักรล้านนาเกิดการเปลี่ยนผ่านจากรัฐจารีตรวมเป็นหนึ่งเดียวกับสยามด้วยโดยพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายผ่านกิจกรรมและกฎหมาย เช่น การก่อตั้งโรงเรียนภาษาไทย การปักหมุดธรรมยุติกนิกาย ความสัมพันธ์กับเจ้าผู้ครองนครแนวใหม่ การปกครองสงฆ์ล้านนาด้วยการกำกับใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองสงฆ์

ปีพ.ศ. 2445 จนนำไปสู่วิวัฒนาการวัดและบุคลากรของธรรมยุติกนิกายไปสู่หัวเมือง
ล้านนาในเวลาต่อมา

คำสำคัญ: รัฐจารีตล้านนา, ธรรมยุติกนิกาย, พรบ.สงฆ์ปี 2445, วิวัฒนาการ

Abstract

The state-building policy in the reign of King Rama IV and Rama V had the objective of rebuilding the state of Siam into a modern state. Along with merging the Lanna Traditional state and developing the Isan provinces as one, the unification is possible through the power and mechanism of the state through the operator. Including formed by the state Therefore plays a role as a driver of mechanisms to be effective and efficient The Lanna Chakra was transformed from a traditional state to unite with Siam through activities by Thammayut sect monks through activities and laws. Such as the establishment of a Thai language school Pinning Thammayut sect Relationship with the new ruler Sangha Administration with the supervision of the Sangha Government Act of 2445 until the expansion of temples and personnel of the Thammayut sect to the Lanna districts later.

Keywords: Lanna Traditional state, Thammayut sect, Sangha Government Act of 2445, evolution

บทนำ

อาณาจักรล้านนาก่อตัวขึ้นและเติบโตควบคู่กับอาณาจักรสุโขทัย ดังปรากฏความสัมพันธ์ทางการเมืองในแง่ประวัติศาสตร์มายาวนาน กว่า 700 ปี เกิดการหลอมรวมอาณาจักรเล็กน้อยจนเกิดอาณาจักรล้านนา ปัจจุบันครอบคลุมถึง 8 จังหวัดภาคเหนือตอนบน เหตุการณ์การเมือง การปกครอง การรวบรวมถึงประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาเป็นวัฏจักรรุ่งเรืองบ้าง ซบเซาบ้าง ขึ้นอยู่กับช่วงเวลาและสถานการณ์และกษัตริย์ผู้ปกครอง จึงกล่าวได้ว่าอาณาจักรล้านนาผ่านเหตุการณ์ต่างๆ มาเป็นเวลาอันยาวนานถึง 700 ปี ในเชิงประวัติศาสตร์มีเรื่องราวให้เรียนรู้มากมาย เป็นเหตุให้ประวัติศาสตร์ล้านนามีสีสันและควรแก่การศึกษา

ในด้านพระพุทธศาสนา อาณาจักรล้านนาคือจุดบรรจบของพระพุทธศาสนา นิกายต่างๆ หลากเส้นทางจากลังกาผ่านสุโขทัย หรือจากลังกาผ่านรามันพุกาม เข้าสู่ล้านนา ซึ่งก็รวมถึงนิกายมหายานซึ่งผ่านมาทางจีนในสมัยอาณาจักรเชียงแสน ก่อนเข้าสู่ล้านนาในรัชสมัยพระเจ้ามังราย เป็นต้น (สุชัย สิริวิบูลและคณะ, 2562 : น.1)

พิสิฐฐ์ โคตรสุโพธิ์ (2560 : 2-3) ได้ให้ทัศนะเกี่ยวพระพุทธศาสนาไว้ว่า ยุคพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในรัชสมัยของพระเจ้ากือนาและพระเจ้าติโลกราช มิติของความเจริญเห็นได้จากการสังคายนาครั้งที่ 8 ที่วัดมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอดปัจจุบัน) ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นความเจริญท่ามกลางความขัดแย้ง (ความขัดแย้งของนิกายहनสวนดอกและนิกายहनป่าแดง) กระทั่งอาณาจักรล้านนาถูกยึดครองเป็นส่วนหนึ่งของพม่า ต่อเมื่อพม่าลดอำนาจ สยามจึงเข้ามามีอิทธิพลและผนวกรัฐจารีตล้านนาเป็นส่วนหนึ่ง การหลอมล้านนาให้เป็นหนึ่งกับรัฐสยามนั้น ส่วนหนึ่งเป็นผลจากการก่อตัวของธรรมยุติกนิกายซึ่งเป็นกลไกหนึ่งของรัฐที่เข้ามามีบทบาทในล้านนา

บทความวิชาการเรื่องนี้ จะทำให้ปัจจัยหลายอย่างของการเดินทางมาและการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายสู่มณฑลลาวเฉียง (ล้านนา) ที่ผ่านการทำงานได้ใช้อำนาจรัฐในการขับเคลื่อนกิจกรรมเพื่อสร้างรัฐสมัยใหม่และทำให้รัฐจารีตล้านนาให้เป็นหนึ่งเดียวกับสยามโดยผ่านบุคคลที่ได้รับการฝึกฝนอย่างจารีตธรรมยุตส่วนกลาง เช่นการจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยและการเรียนหลักสูตรนักธรรมบาลี

ซึ่งเป็นหลักสูตรการเรียนส่วนกลางเป็นเครื่องมือในการก่อตัวของธรรมยุติกนิกายในอาณาจักรล้านนาและขยายไปสู่หัวเมืองล้านนาอื่นๆ

พระมหาคำปิง คลื่นลูกแรกของธรรมยุติกนิกายในล้านนา

ไข่มุก อุทยาวลี (2534 : 142) กล่าวว่า เพื่อเตรียมความพร้อมในการจัดการศึกษาให้เป็นรัฐหนึ่งเดียวและเป็นรัฐสมัยใหม่ อีกทั้งเป็นการตอบสนองของหลักสูตรที่ได้ทรงออกแบบไว้กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้สมบูรณ เห็นได้จากหนังสือ “พระบรมราชโองการจัดการศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441” และ “พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445” สอดคล้องกับเด่นพงษ์ แสงคำและคณะ (2563 : 145) ที่เห็นว่า ทั้งหมดจะจะเป็นความตั้งใจในการผนวกล้านนาเข้ากับสยาม ดังนั้น เครื่องมือรวมรัฐตามนโยบายก็คือการเตรียมคนเพื่อขับเคลื่อนงานทั้งการศึกษาและการปกครองแบบรัฐสมัยใหม่ รวมทั้งการปกครองคณะสงฆ์ด้วย ยังไม่รวมความจงใจในการยึดครองล้านนาและทำระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้สมบูรณ (เนื้ออ่อน ขวัญทองเขียวและคณะ, 2557 : 68)

ด้วยนโยบายนี้ พระมหาคำปิง คนธสาโร จึงถูกส่งไปศึกษาธรรมเนียมธรรมยุติกนิกาย ข้อปฏิบัติ และวิชาการด้านพระพุทธศาสนาตามหลักสูตรส่วนกลาง อีกทั้งเป็นการเตรียมความพร้อมในการสนองนโยบายการผนวกรัฐจารีตล้านนาและสยามให้เป็นหนึ่งเดียวแบบรัฐสมัยใหม่ กมล บุตรชารี (2559 : 78) เชื่อว่า การจะทำแนวคิดนโยบายนี้ให้สำเร็จได้ก็โดยการเตรียมคนโดยเฉพาะคนในพื้นที่ เห็นได้จากการนำภิกษุจากหัวเมืองในมณฑลต่างๆ ทั้ง 13 มณฑลทั่วประเทศ ไปฝากศึกษาตามวัด ในกรุงเทพฯ โดยไม่ได้รับจำเพาะนิกายใดนิกายหนึ่ง ธนจรรย์ สุระมณี (ส.ธนจรรย์) (2562 : 89) กล่าวว่า ตัวอย่างหัวเมืองล้านนา ปรากฏมีภิกษุที่เดินทางไปศึกษาที่กรุงเทพฯ ร่วมสมัยกับพระมหาคำปิงหลายรูป เช่น “พระอินทจักร วัดเชตวัน พระอภิวัง วัดทุ่งยู พระคนธสาโร วัดศรีดอนชัย เมืองเชียงใหม่ และพระชยานันทมุนี วัดพระธาตุช้างค้ำ เมืองน่าน” ต่อมาภิกษุเหล่านี้เมื่อกลับมาตุภูมิปรากฏมีบทบาทโดดเด่นในการส่งเสริมพุทธศาสนาสองรูป คือ พระนพวิสัยพิศาลคุณ (คำปิง คนธสาโร 4 ประโยค) และพระชยานันทมุนี (พรม 5 ประโยค)

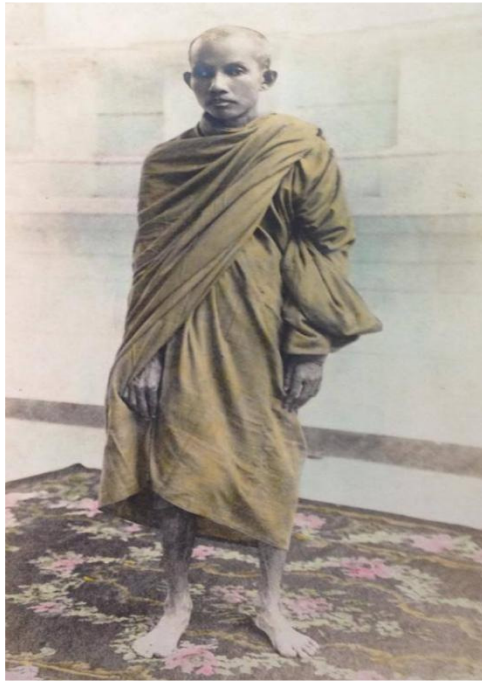

ภาพที่ 1 พระนพสีพิศาลคุณ (คำปิง) : ที่มา ธนจรรย์ สุระมณี

แม้ยังไม่ปรากฏหลักฐานว่า พระภิกษุอีก 4 รูปจากหัวเมืองล้านนาที่ไปศึกษา กรุงเทพฯ ในช่วงเวลาเดียวกันกับมหาคำปิง ไปศึกษาที่วัดไหน นิกายอะไร ปรากฏชัดเพียงมหาคำปิงที่ยืนยันว่าศึกษาในสำนักวัดมกุฏกษัตริยาราม สังกัดธรรมยุติกนิกาย ภายใต้การดูแลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) เท่านั้น แต่ก็ทำให้เห็นได้ว่าการคัดเลือกคนเพื่อไปศึกษาต่อในกรุงเทพฯ นั้นนับเป็นวิธีการที่แยบยลในการส่งเสริมคนในพื้นที่ที่จะสนองงานในทุกด้านเช่น การทำรัฐจาริตแบบล้านนาให้อ่อนแอลง การรวมรัฐเป็นหนึ่งเดียว การลดความขัดแย้งและต่อต้านการขยายนโยบายรัฐ การจัดโรงเรียนสอนภาษาไทยและการขยายธรรมยุติกนิกายสู่ล้านนา เป็นต้น นับได้ว่าเป็นการ

เดิมเต็มภาพที่ขาดในการผนวกรัฐจารีตแบบล้านนาให้สมบูรณ์ผ่านภิกษุซึ่งเป็นคนในพื้นที่พูดภาษาเดียวกัน

พระนพสีพีศาลคุณ (คำปิง) เกิดปี พ.ศ. 2411 ที่บ้านลวงเหนือ ต.ลวงเหนือ อ.ดอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่ ในชุมชนคนไทยลื้อซึ่งถูกกวาดต้อนมาในรัชสมัยพระเจ้าแสนเมืองมา ในรัชกาลที่ 7 แห่งราชวงศ์มังราย มาบวชเณรที่วัดศรีมุงเมือง (สะลวงเหนือ) ต่อมาได้ย้ายเข้ามาอยู่วัดหัวข่วง (วัดแสนเมืองมาหลวง) ซึ่งตั้งอยู่ใกล้คุ้มหลวงเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ คือ บริเวณโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยปัจจุบัน เวลาไปบิณฑบาตพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทอดพระเนตรเห็นบุคลิกลักษณะเป็นที่พอพระทัย จึงชักชวนให้ไปเรียนที่กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2427 พระวินัยโกศล (จันทร กุสโล) กล่าวไว้ในหนังสือคณะธรรมยุติกนิกายภาคเหนือว่า “...กรมพระสวัสดิวัดนาวิศิษฎ์เสด็จมาประทับที่เชียงใหม่ สามเณรคำปิงได้เข้าไปบิณฑบาต พระองค์ทอดพระเนตรเห็นสามเณรคำปิงรู้สึกพอพระทัยในรูปสมบัติ และทำทางกิริยาที่เรียบร้อยของสามเณร จึงถามชื่อและที่อยู่ จึงชวนให้ลงไปอยู่กรุงเทพฯ สามเณร คำปิงตกลงไปอยู่กรุงเทพฯ พร้อมกับพระปิ่นดา กรมพระสวัสดิวัดนาวิศิษฎ์ ได้นำไปฝากไว้กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จทอดพระเนตรแล้วพอพระทัยโปรดฯ ให้เป็นศิษย์และให้อยู่ใกล้ติดสามเณรคำปิงอุปสมบทที่วัดบวรนิเวศวิหาร และต่อมาเข้าสอบเป็นเปรียญตรี 3 ประโยคได้

ภาพที่ 2 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : ที่มา ธนจรรย์ สุระมณี

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสรับสั่งให้กลับเชียงใหม่พร้อมกับพระปิ่นตามาพักที่วัดเจติยंहลวง ได้รับการอุปถัมภ์จากเจ้านายผู้ครองนครเป็นอย่างดี ต่อมาพระมหาคำปึงได้กลับไปจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศอีกครั้งแล้วกลับวัดเจติยंहลวง ในการเดินทางกลับคราวนี้ได้รับแต่งตั้งสมณศักดิ์ที่ พระครูหนังสือพิศาลคุณ ระหว่างที่พักอยู่วัดหอธรรม ท่านได้ชวนสามเณรหมื่น วัดเชียงยืนมาอยู่ด้วย (พระมหาหมื่น นักประวัติศาสตร์ล้านนา) และได้ส่งไปศึกษาหลักสูตรบาลีที่วัดบวรนิเวศ และยังคงส่งพระภิกษุชาวล้านนาไปศึกษาที่กรุงเทพฯ อยู่เนืองๆ เช่น พระมหาชุบ พระมหาบาง พระมหาแจ่ม พระมหาทอง เป็นต้น...” จะเห็นได้ว่าการคัดคน การก่อตัวของคณะธรรมยุตในล้านนาระยะแรก เป็นไปอย่างซ้ำๆ

แต่ขับเคลื่อนด้วยความสัมพันธ์กับอำนาจรัฐและผู้ดูแลบริหารคณะธรรมยุติกนิกาย
ชั้นสูง กล่าวคือ เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตและดำรงสถานะเป็นประมุขสงฆ์คือ
สมเด็จพระสังฆราชเจ้าด้วย ซึ่งความสัมพันธ์เช่นนี้เองส่งผลในการก่อตัวของ
ธรรมยุติกนิกายในล้านนาต่อมา

จากประวัติข้างต้นนี้เมื่อตรวจสอบจากหลักฐานอื่น ทำให้เห็นความคลาด
เคลื่อนอยู่บ้างหลายอย่างเช่น อายุและสถานที่ศึกษา เป็นต้น อาจด้วยพระวินัย
โกศลได้รับข้อมูลผ่านการบอกเล่า เพราะพระมหาคำปึงไปอยู่กรุงเทพฯ ขณะอายุ
21 ปีและได้รับการอุปสมบทจากล้านนาแล้วไม่ทราบว่าบวชที่ไหน ยืนยันได้ว่าบวช
ในนิกายพื้นเมืองเท่านั้น เห็นชัดในหนังสือจดหมายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถึงพระพรหมเทพาจารย์ เจ้าคณะเมืองตาก
(พระมหาสมณศาสน์ เล่ม 1 เกี่ยวกับการพระศาสนา, (2443 : 321) กล่าวไว้ว่า
“ด้วยพระครูสังฆบริคุต (คำปึง) เปரியญตรี ชาวเมืองนครเชียงใหม่และได้อุปสมบท
ที่นั่น (เชียงใหม่) กรมหมื่นสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ เมื่อครั้งยังเป็นพระองค์เจ้าสวัสดิสถา
และยังทรงผนวชอยู่ (พ.ศ. 2432) ได้ไปเมืองนครเชียงใหม่ เธอได้ตามกรมหมื่นสวัสดิ
ดลมาอุปสมบทซ้ำเป็นธรรมยุตที่วัดราชาธิวาส เมื่อกรมหมื่นสวัสดิจะสึก เอามาฝาก
ฉันไว้ที่วัดมกุฏกษัตริย์ ได้เรียนพระปริยัติธรรม เข้าสอบความรู้ในมหามกุฏ
ราชวิทยาลัยได้ชั้นเปரியญตรี ได้ลากลับขึ้นไปเมือง (เชียงใหม่) ตั้งการสั่งสอน
อยู่ที่นั่น มีคนศรัทธาเลื่อมใสขึ้นโดยลำดับ...” เป็นการยืนยันว่า พระมหาคำปึง
เดินทางไปศึกษาที่กรุงเทพฯ เมื่อได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว ขณะอายุ 21 ปีหาใช่
เป็นสามเณรได้ทำการอุปสมบทซ้ำ (ทัพหนีกรรม) ที่วัดราชาธิวาส (ไม่แน่ใจว่าจะบวช
ที่โบสถ์น้ำ ตามจาริตต้นธรรมยุติกนิกายหรือไม่) อยู่ภายใต้การดูแลของสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจริง แต่เป็นการอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริย์
หาใช่วัดบวรนิเวศวิหารไม่ เนื่องด้วยขณะนั้นพระองค์ทรงสร้างและบริหารสำนักเรียน
วัดมกุฏกษัตริย์เพื่อฟูย่งด้านพระปริยัติธรรม ต่อมาจึงได้รับแต่งตั้งเป็นพระครู
ฐานานุกรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าที่ “พระครูสังฆบริคุต”

มนตรี รอดแก้วและ (2555 : 1) กล่าวว่า ในปี พ.ศ. 2438-2439 เกิดการก่อตัวของธรรมยุติกนิกายในอาณาจักรล้านนาอย่างเป็นรูปธรรมผ่านการได้รับแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌายะ และมีอำนาจเต็มสามารถให้อุปสมบทกุลบุตรเป็นภิกษุธรรมยุติกนิกายได้อย่างสมบูรณ์ โดยไม่ต้องพึ่งพาจากส่วนกลางอย่างที่แล้วมาเห็นได้จากลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสถึงพระครูสังฆปริณัติ (คำปิง) ว่า "...ด้วยเธอได้ลงมาอุปสมบทเป็นธรรมยุตศึกษาพระปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ และได้สอบความรู้ได้ชั้นเปรียญตรี กลับขึ้นไปเมืองนครเชียงใหม่ สั่งสอนประชาชนที่นั่นให้ได้ศรัทธาเลื่อมใส จนมีผู้เข้ารับอุปสมบทในสำนักของเธอ ฉันเห็นว่า เธอมีความรู้ความสามารถและมีพรหสาครบกกำหนดสมควรเป็นอุปัชฌาย์ จึงอนุญาตให้เป็นอุปัชฌาย์..." ทำให้เห็นได้ว่า การได้รับแต่งตั้งเป็นอุปัชฌาย์ของพระมหาคำปิงนี้ เป็นการยืนยันเหตุการณ์เชิงนัยอย่างน้อย 3 ประการคือ 1) เป็นการก่อกำเนิดและปักธงธรรมยุติกนิกายในล้านนาอย่างเป็นทางการและเป็นรูปธรรมในฐานะนิกายทางเลือกหรือนิกายของรัฐ 2) เป็นการบรรลุผลการเตรียมคนเพื่อการผนวกรัฐจารีตแบบล้านนาสู่รัฐสยามผ่านการศึกษาสมัยใหม่ (ซึ่งจะกล่าวต่อไป) 3) เป็นการตอบสนองนโยบายของรัฐว่าด้วยรัฐสมัยใหม่ตามที่รัชกาลที่ 5 ทรงคาดหวัง ภายหลังพระมหาคำปิงได้รับแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์แล้ว ไม่ปรากฏว่า ท่านได้ให้อุปสมบทใครบ้าง อีกทั้งภิกษุเหล่านั้นได้เป็นกำลังและขยายธรรมยุติกนิกายไปที่ไหนอย่างไรบ้างหรือไม่ เพราะเหตุใด เป็นเหตุการณ์ที่น่าติดตามและวิเคราะห์อย่างยิ่ง

ไทเลอร์ (Tylor, 1996 : 99-102) กล่าวว่า การวางรากฐานของธรรมยุติกนิกายโดยใช้วิธีการคัดเลือกและส่งพระสงฆ์ที่ผ่านการฝึกฝนอุดมการณ์รัฐที่อิงอยู่กับพระพุทธศาสนาส่วนกลางตามจารีตธรรมยุติกนิกายไปเผยแผ่ในหัวเมืองอีสานนับได้ว่าประสบความสำเร็จและแพร่หลายมาก สอดคล้องกับความเห็นของ ธีรพงษ์ มีโธสง (2560 : 293) ที่เห็นว่า บทบาทของพระสงฆ์กับกลไกอำนาจรัฐในยุคนี้ทำให้ธรรมยุติกนิกายเผยแผ่ออกไปอย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพมาก ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า พระสงฆ์และกลไกอำนาจรัฐนี้เองเป็นต้นแบบของการก่อกำเนิดและปักธงธรรมยุติกนิกายในล้านนา เห็นได้จากหนังสือลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา

ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์ลิขิตไปปรึกษาพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ว่าที่ราชปลัดทูลฉลอง กระทรวงธรรมการ (ที่ 65/182 วันที่ 6 สิงหาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) หน้า 570-1) ว่า “เมื่อฉันยังว่าการศึกษาหัวเมืองอยู่นั้น ได้แนะนำพระครูสังฆปริศน (คำปิง) เปรียญตรีที่เมืองเชียงใหม่ผู้ลงมาบวชเป็นธรรมยุตและเล่าเรียนอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริย์ แล้วกลับขึ้นไปตั้งตั้งสอนอยู่ที่นครเชียงใหม่ เพื่อส่งพระเถรลงมาเรียนในกรุงเทพฯ เหมือนอย่างพวกมณฑลอิสาน... บัดนี้พระครูสังฆปริศนให้พระม่วง วัดมกุฏกษัตริย์ชาวกรุงเทพฯ ขึ้นไปอยู่เป็นเพื่อน นำภิกษุ 3 รูป สามเณร 5 รูป ขวามณฑลพายัพเป็นธรรมยุต ส่งลงมาถึงกรุงเทพฯ และมาอยู่ที่วัดนี้ตั้งแต่วันที่ 3 เดือนนี้แล้ว ฉันขอปรึกษาว่า กระทรวงจะยอมรับให้อยู่ในบำรุงของหลวงเหมือนอย่างพวกพระเถรเมืองน่านและพระเถรในมณฑลอื่นๆ ได้หรือไม่...” จะเห็นได้ว่า การก่อตัวของธรรมยุติกนิกายสู่หัวเมืองนั้น มีการทำงานอย่างเป็นระบบแบบแผน ซึ่งเป็น 1 ในแผนการทำงาน 10 ข้อของธรรมยุติกนิกาย ในประเด็นนี้กรม บุตรชารี (2559 : 79) กล่าวว่า เริ่มต้นด้วยการคัดเลือกคน การให้อยู่และศึกษาจารีตธรรมเนียมปฏิบัติในสำนักธรรมยุตโดยมีเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุตกำกับดูแล มีความสัมพันธ์และได้รับอุปถัมภ์จากรัฐเป็นอย่างดี ดูแลอย่างดีและให้ศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนาและระดับปกครองติดตามภายหลังไปปฏิบัติหน้าที่ในพื้นที่นั้นๆ อีกทั้งต้องสนองนโยบายในการขยายธรรมยุติกนิกายเพิ่มมากขึ้นจะด้วยการเป็นพระอุปัชฌาย์ให้อุปสมบทเองในท้องที่หรือส่งมาศึกษาในกรุงเทพฯ ก็ได้

สนองนโยบายรัฐผ่านการจัดตั้งโรงเรียนภาษาไทย

ปี พ.ศ. 2439 พระครูสังฆปริศน (พระมหาคำปิง) เดินทางกลับเชียงใหม่พำนักที่วัดเจติยหลวง ต่อมาย้ายไปอยู่วัดหอธรรมและวัดเชียงมั่นตามลำดับ ในปีพ.ศ. 2442 ได้จัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนใหม่แบบสยามสำหรับพระภิกษุสามเณรและจัดการเรียนการสอนภาษาไทยสำหรับชาวบ้านทั่วไป บริเวณทิศตะวันตกวัดเจติยหลวงโดยใช้ชื่อว่า “โรงเรียนพระเจติยหลวง” ทำหน้าที่เป็นทั้งครูสอนและผู้จัดการโรงเรียน มีนักเรียนจำนวน 73 คน นับว่าเป็นโรงเรียนสอนภาษาไทยแห่งที่สอง

ของเมืองเชียงใหม่ เพราะโรงเรียนสอนภาษาไทยแห่งแรกก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2432 โดยพระเจ้าน้อยยาเธอ พระองค์เจ้าโสมบัณฑิต กรมขุนพิทยลาภพฤธิตาตา ข้าหลวงต่างประเทศ (พ.ศ. 2432-4) สร้างที่ศาลากลางสวนในเขตพระตำหนักริมฝั่งแม่น้ำปิงฝั่งตะวันตก (ปัจจุบันบ้านพักอธิบดีผู้พิพากษามา 5 เชียงพานวรรัฐ) และแห่งที่ 3 ในปี พ.ศ. 2443 สร้างในคุ้มหลวงเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ เรียกชื่อว่า โรงเรียนในคุ้มพระเจ้าเชียงใหม่

ตลอดระยะเวลา 4 ปี การจัดตั้งโรงเรียนภาษาไทยตามหลักสูตรสยามนั้น อยู่ในการสนับสนุนและให้กำลังใจของผู้บริหารธรรมยุติกนิกายตลอดมา ดังจะเห็นได้จากหนังสือตอบโต้และให้กำลังใจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าว่า “...เธอคิดตั้งการฝึกสอนขึ้นที่เชียงใหม่ขึ้นนี้ จะจัดบำรุงเป็นของแผ่นดินก็ได้...” (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม 1 เกี่ยวกับการพระศาสนา, 2443 : 321) นอกจากนี้ยังเป็นที่สนใจของราชสำนักสยามไม่น้อย เห็นได้จากการที่พระเจ้าน้อยยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ เสด็จเยี่ยมโรงเรียน ในคราวเสด็จมณฑลพายัพในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2446 หนังสือรายงานรัชกาลที่ 5 พระบิดาว่า “...วันที่ 9 มีนาคม เวลาเช้า ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปโดยขบวนรถม้าไปดูวัดหลวง (วัดเจดีย์หลวง) ซึ่งเป็นวัดถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ยังบริบูรณ์ดี ไม่ชำรุด นักเรียนได้อาศัยเรียนหนังสือในโบสถ์ (พระวิหาร) เพราะโรงเรียนยังทำไม่แล้วดี นักเรียนมีอยู่กว่าร้อย แต่พวกพื้นเมืองไม่ใคร่จะมาก มีบุตรของพ่อค้าได้มาเรียนอักษรไทยเสียโดยมาก...” ทำให้เห็นได้ว่า การมีอยู่และการก่อตัวของธรรมยุติกนิกายในล้านนาคงอยู่ภายใต้กลไกอำนาจรัฐส่วนกลาง นอกจากนี้ในช่วงเวลาดังกล่าว การเดินทางเข้ามาสู่ล้านนาของธรรมยุติกนิกายผ่านภิกษุที่ได้รับการศึกษาฝึกฝนในจารีตธรรมยุตส่วนกลาง ที่อิงอยู่กับกลไกของรัฐนั้น เป็นที่สนใจและหวาดระแวงจนเกิดการต่อต้านจากคณะสงฆ์ล้านนามากขึ้น โดยเฉพาะประเด็นพระผู้น้อยปกครองพระผู้ใหญ่ กล่าวคือ พระครูสังฆปริณัติ (พระมหาคำปิง) มากำกับดูแล ปกครองสงฆ์ล้านนาในขณะที่ท่านมีอายุเพียง 34 ปี เท่านั้น เหตุการณ์รุนแรงขึ้นเมื่อ ปฐมสังฆนายกของล้านนา คือ พระครูบาโสภณ วัดฝายหิน ซึ่งได้รับแต่งตั้งโดยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ กลายมาเป็นผู้นำและคู่ขัดแย้งเสียเอง ชัชวาลย์ คำงาม (2554) กล่าวว่า สาเหตุที่

พระสงฆ์ล้านนามองการปรากฏตัวของพระมหาคำปึงด้วยความหวาดระแวงน่าจะด้วยเหตุผล 3 อย่างคือ 1) พระมหาคำปึง คือ ตัวแทนของรัฐสยามซึ่งได้รับการศึกษาฝึกฝนแนวจารีตธรรมยุติกนิกายส่วนกลางและที่อิงอยู่กับอำนาจและกลไกของรัฐสยามอย่างแนบแน่น โดยมีนโยบายการเผยแผ่จารีตธรรมยุตผ่านการศึกษาและการปกครอง มีข้อปฏิบัติข้อวัตรที่ต่างจากคณะสงฆ์ล้านนา ซึ่งสงฆ์ล้านนาเรียกนิกายนี้ว่า **“ลัทธิกุ่มผ้าปรัดอก”** ซึ่งก็หมายถึงการห่มผ้าจีวรแบบแนวกลางและไม่นิยมใช้ผ้ารัดดอกตามจารีตธรรมเนียมตนเอง ความหวาดระแวงใน “เครื่องแต่งตัว” และข้อปฏิบัติในนิกายใหม่ คงเป็นแค่ภาพที่อยู่เบื้องหลังเท่านั้น แท้จริงแล้วน่าจะเป็นความหวาดกลัวใน “อำนาจและกลไก” รัฐสยามในทุกจังหวัดมากกว่า 2) ด้วยความแปลกใหม่และแปลกต่างของนิกายธรรมยุติกนิกาย ทั้งการสวดมนต์เป็นภาษามคธ การห่มครองผ้าที่เป็นลักษณะเฉพาะ กิจวัตรประจำวัน ข้อวัตรปฏิบัติปลีกย่อย การทำวัตรเช้าวันพระเวลา 9.00 น. บ่าย 15.00 น. เวียนเทียนในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา การแสดงธรรมแบบโวหารเทศนาไม่ยึดคัมภีร์ เป็นต้น ทั้งปวงทำให้เจ้าผู้ครองนครเช่นเจ้าอินทวโรรส พระโอรสเจ้าอินทวิชยานนท์และราชบริวารเกิดเลื่อมใสในนิกายนี้มาก เห็นได้ชัดจากการนิมนต์พระมหาคำปึง ย้ายไปอยู่วัดเชียงมั่น ซึ่งเป็นวัดสำคัญด้วยเป็นวัดแห่งแรกในล้านนาและตั้งอยู่ใกล้ราชฐานคุ่มหลวงนั่นเอง ทำให้คณะสงฆ์ล้านนารู้สึกสูญเสียเจ้าเมืองผู้เป็นศาสนูปถัมภ์หนักเอียงเป็นอคติไปทางธรรมยุติกนิกายเสีย ประเด็นเจ้าผู้ครองนครและบริวารสนับสนุนธรรมยุติกนิกายนี้ลากยาวมาถึงยุคสมัยพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) ซึ่งเป็นคลื่นลูกที่ 2 ของธรรมยุติกนิกายในล้านนา จะกล่าวต่อไป 3) ความหวาดระแวงในอำนาจและกลไกรัฐสยามคือส่วนหนึ่งที่ต้องหยิบยกขึ้นมาพิจารณา กล่าวคือ พระสงฆ์ล้านนาหวาดกลัวการสูญเสีย “ความเป็นตัวตน” เช่น การห่มผ้า การสวดมนต์ ข้อวัตรปฏิบัติแบบจารีตนิกายเมือง ภาษาเขียน ธรรมเนียมจารีตล้านนาซึ่งก็รวมทั้งความหวาดเกรงสูญเสีย “อัตลักษณ์” ผ่านการถูกผนวกเข้ากับพระสงฆ์สยามตามกลไกการปกครองบ้านเมือง

ที่สุดแล้วคณะสงฆ์ส่วนกลางก็อาศัยอำนาจและกลไกรัฐทำให้เกิดการลดอํานาจด้วยการแต่งตั้งพระธรรมวโรดม (จ่าย ปุณฺณทตฺโต) เจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร พร้อมด้วยคณะทำงานอีก 3 รูป คือ พระมหาดาว พระมหาชา วัดเบญจมบพิตร และ พระศรีสมโพธิ วัดสุทัศน์เทพวราราม มาวางระเบียบการบริหารคณะสงฆ์ ตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 เป็นผู้ปกครองสงฆ์ (จดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, รหัสไมโครฟิล์ม กร.5 ศ/37 เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่างๆ 17/11/117-129) ที่มีไปกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 วันที่ 5 เมษายน 2450 ว่าให้พระครูสังฆบริคุต (พระมหาคำปึง) มีอำนาจและทุ่มเทในการจัดการศึกษาโรงเรียนภาษาไทยและเทศนาสอนพุทธบริษัทเท่านั้น เป็นการจำกัดพื้นงานของพระมหาคำปึงเหลือเพียงงานการศึกษา และไม่ให้ก้าวก่ายการปกครองสงฆ์ล้านนา ต่อมาวันที่ 1 กันยายน 2468 สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ วัดราชบพิธ ประทานนามโรงเรียนสอนภาษาไทยแห่งนี้ใหม่ว่า “โรงเรียนพุทธโสภา” ตามชื่อพระครูพุทธโสภา (ปัน ผู้ดูแลต่อจากพระมหาคำปึง) และย้ายไปสร้างใหม่ในพื้นที่ของวัดเชษฐา (วัดร้าง) ที่ตั้งปัจจุบันเมื่อในปี พ.ศ. 2479

เกิดผลการปรับเปลี่ยนลักษณะบางอย่างของนิกายเดิมล้านนา

การเดินทางเข้ามาสู่ล้านนาของธรรมยุติกนิกาย ส่งผลกระทบหลายอย่าง เช่น ความรู้สึกแตกต่างเป็นคนแปลกหน้าเพราะต่างนิกายแม้จะพูดภาษาเดียวกันก็ตาม อีกทั้งเจ้าผู้ครองนครมีความโน้มเอียงไปทางนิกายใหม่แม้จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม ยิ่งกว่านั้นก็คือการลุกขึ้นต้านโดยตรงเพราะคงแคลงใจในอำนาจสยามดังที่กล่าวไว้ในตอนต้น กระทั่งก้าวสู่ศักราชใหม่ ธนจรรย์ สุระมณี, (2562 : 60) กล่าวว่า เมื่อสยามเปลี่ยนแปลงการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ล้านนายั้งคงใช้จารีตการปกครองแบบเก่าคือมีพระสังฆราช 7 รูปที่เจ้าผู้ครองนครสถาปนาไว้ปกครองคณะสงฆ์นิกายพื้นเมืองเมื่อพระธรรม วโรดมจัดการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ เพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์สองนิกาย คือ มหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ปี พ.ศ. 2449 จึงได้แบ่งงาน

ดังกล่าวไว้แล้ว พระนพิตพิศาลคุณ รับผิดชอบการศึกษา ส่วนคณะมหานิกาย ให้พระอภัยสารทะปกครองในฐานะเจ้าคณะใหญ่นครเชียงใหม่ (เจ้าคณะจังหวัด) มีเจ้าคณะแขวง (เจ้าคณะอำเภอ) เจ้าอธิการหมวด (เจ้าคณะตำบล) เจ้าอธิการ (เจ้าอาวาส) หัววัด (เจ้าสำนักสงฆ์หรือที่พักสงฆ์) ตามลำดับ

การเดินทางมาของนิกายธรรมยุติกนิกายและการเปลี่ยนแปลงการปกครองตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 นั้น ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงลักษณะบางอย่างทางวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรในรัฐล้านนาไม่น้อย กล่าวคือ สยามต้องการให้เกิดการปฏิบัติเป็นหนึ่งเดียวและสอดคล้องตามครรลองส่วนกลาง ซึ่งเห็นได้ชัดจากรายงานของเจ้าคณะจังหวัดต่อพระบรมมหาราชวัง เจ้าคณะใหญ่มณฑลพายัพ ในวันที่ 26 กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก 127 (2451) (สำเนา) ที่ 4830 ที่วัดเซตวัน เชียงใหม่ ความว่า เมื่อปีที่แล้วภายหลังได้รับนโยบายจากสยามในการบริหารคณะสงฆ์ล้านนาให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน และสอดคล้องกับข้อวัตรของพระสงฆ์สยาม พระอภัยสารทะ เจ้าคณะเมืองเชียงใหม่ จึงได้ดำเนินการจัดคณะหมวดอุโบสถ ให้ผู้รับผิดชอบทุกองค์ออกไปจัดการศาสนาตามหมวดวัดขึ้นเป็นครั้งคราว โดยมีประเด็นย้ำเน้นมุ่งไปที่ประเด็นจริยาวัตรและการศึกษาวิชาการพระพุทธรูปศาสนาพื้นฐานของพระภิกษุสามเณรในล้านนาไม่ว่าจะนิกายไหนก็ตาม ซึ่งก็รวมทั้งนิกายเดิมด้วย เช่น 1) ให้นุ่งห่มและครองผ้าให้เรียบร้อย 2) ให้ศึกษานวโกวาทอันเป็นหนังสือสรุปย่อเนื้อหาจากพระไตรปิฎก รวบรวมและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 3) ให้ศึกษาสามเณรสิกขา คือ ศีล 10 ข้อของสามเณร 4) ห้ามไม่ให้สามเณรกินข้าวล่วงเวลา (ตั้งแต่เที่ยงวันถึงเช้ามืด) ซึ่งเป็นอาภินันท์วัตรของภิกษุสามเณรล้านนา 5) ให้ติดกระดานป้ายทุกวัด ธนจรรย์ สุระมณี, (2562 : 63) โดยเฉพาะประเด็นข้อ 3 และ 4 นั้น ยังคงปฏิบัติต่อเนื่องมาจนสมัยพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ขึ้นมาสืบมาจนพระศาสนายังคงพบเห็นและได้ให้ความเห็นว่า พระเถรในมณฑลลาวเฉียงยังมีจริยาวัตรไม่เรียบร้อยโดยเฉพาะการสวดมนต์และการฉันอาหารในเวลาเย็นเลยเวลา

ต่อมาในคราวประชุมสงฆ์และรายงานผลการปฏิบัติงาน ครั้งที่ 2 วันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 พระอภัยสารทระ เจ้าคณะจังหวัดเชียงใหม่และพระครูโพธิรังษี ได้กำกับและมอบหมายให้พระครูคำภีรธรรมและพระครูสุคันธศีล เดินทางไปประกาศและแจ้งให้วัดต่างๆ ในพื้นที่ห้างเมืองเชียงใหม่ แต่ยังไม่ครอบคลุมพื้นที่ก็จวนเข้าพรรษาจึงต้องงดเสีย มีเนื้อหาที่ต้องทำความเข้าใจและให้ยึดปฏิบัติไปในทางเดียวกันซึ่งก็มีทั้งใหม่และเพิ่มเติมจากคราวที่แล้ว คือ 1) ให้นุ่งห่มผ้าและครองผ้าให้เรียบร้อย 2) ให้ซ่อมสวดมนต์และพร 3) ให้ภิกษุศึกษาท่องจำปาติโมกข์และนวโกวาท 4) ให้สามเณรศึกษาสามเณรสิกขา 5) ให้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญความสามารถ 6) ห้ามไม่ให้สามเณรกินอาหารล่วงเลยเวลา 7) ห้ามไม่ให้ภิกษุสามเณรไปทำงานของตนและผู้อื่น (ที่เป็นงานแบบคฤหัสถ์) 8) ห้ามไม่ให้ภิกษุสามเณรไปซื้ออาหารกินตามตลาดและข้างถนน 9) ห้ามไม่ให้ภิกษุสามเณรไปกับหญิงสองต่อสองไม่ว่าจะเป็นญาติพี่น้อง 10) ห้ามไม่ให้ภิกษุสามเณรหาบคอนตามถนนและซื้อขายเยี่ยงคฤหัสถ์ 11) ห้ามไม่ให้ภิกษุสามเณรรับจ้างทำงานในบ้านราษฎร 12) ห้ามไม่ให้ภิกษุสามเณรไปเที่ยวในเวลาค่ำและกลางคืน ไปดูกรมหรศพและเครื่องดนตรีต่างๆ 13) ห้ามไม่ให้ภิกษุสามเณรเล่นการพนันชนิดต่างๆ

พระเถระผู้กล่าวรายงานในครั้งนั้น ยังกล่าวสำคัญอีกว่าเกณฑ์ 13 ข้อ มีทั้งอย่าทำและให้ทำ มีทั้งเก่าและเพิ่มเติม หากจะเร่งรัดให้ภิกษุสามเณรปฏิบัติให้ได้ทุกข้อ ก็เกรงว่าจะมากเกินไปและรับไม่ไหว จึงค่อยเป็นค่อยไป เพราะฉะนั้นจึงขอจัดไปแต่เล็กน้อยเป็นเบื้องต้นกล่าวคือให้หัดซ่อมสวดมนต์เท่านั้น

จากการประชุมคณะสงฆ์ทั้ง 2 ครั้ง หากมองผ่านแว่นของพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 โดยรัฐสยามมุ่งการรวมศูนย์ที่ส่วนกลาง ชาญณรงค์ บุญหนุน (2561) ให้ทัศนะว่า เป็นการเติมเต็มระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ผ่านพระราชบัญญัติ โดยใช้การศึกษาและเจ้าคณะผู้ปกครองสงฆ์จากส่วนกลางเป็นผู้ปฏิบัติการ จึงเกิดการเร่งรัดให้พระสงฆ์ล้านนาปรับเปลี่ยนจรรยาวัตรในหลายด้าน โดยเฉพาะ 5 ข้อต้นในการประชุมครั้งที่ 2 กล่าวคือ การนุ่งผ้า ห่มผ้าให้เรียบร้อย เกณฑ์ไหนจึงจะนับว่าเรียบร้อย หรือการห่มผ้าแหวกกลางอย่างจารีตธรรมยุติกนิกายที่พระสงฆ์ล้านนาเรียกว่าลัทธิ “กุ่มผ้าปรัดดอก” หรือไม่ รวมทั้งการให้พรในโอกาส

ต่างๆ พระสงฆ์ล้านนาก็มีจารีตธรรมเนียมปฏิบัติอยู่แล้วเพียงแต่การสวดและการออกเสียงคงดำรงอยู่ในจารีตเมืองเท่านั้นที่แปลกต่าง อย่างไรก็ตาม ก็ยังเห็นร่องรอยที่สำคัญในการผลักดันให้คณะสงฆ์ล้านนาปฏิบัติตาม คือ 1) ให้ภิกษุศึกษาท่องจำปาติโมกข์และนวโกวาท และ 2) ให้สามเณรศึกษาสามเณรสิกขา ทั้งสองข้อนี้นับว่า เป็นทั้งจารีตจรรยาวัตร เป็นทั้งวิชาการ อีกทั้งเป็นธรรมเนียมชีวิตของธรรมยุติกนิกาย ซึ่งกรอบแนวคิดนี้ผ่านหนังสือที่คัดสรรจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์พระพุทธศาสนา โดยพระเจ้านั่งยาเธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตามนโยบายการสร้างรัฐสมัยใหม่ของรัชกาลที่ 5 ซึ่งได้ผนวกการพัฒนาคณะสงฆ์ไปด้วยนั่นเอง ชีรพงศ์ มีโธสง (2562 : 172) ด้วยเหตุนี้ ธรรมยุติกนิกายจึงให้ความสำคัญใน 2 ข้อนี้อย่างยิ่ง เพราะการดำรงพระพุทธศาสนาให้มั่นคงและเป็นหลักให้ได้ จะต้องท่องจำปาฏิโมกข์ภาษาบาลีและเข้าใจคำแปลปาฏิโมกข์ภาษาไทยผ่านหนังสือนวโกวาทนั่นเอง ส่วนสามเณรก็ให้ศึกษาสามเณรสิกขาอย่างเข้าใจ กระบวนการการท่องจำและการทำความเข้าใจใน 2 ข้อนี้ ธรรมยุติกนิกายปลูกฝังผ่านกิจกรรมที่เรียกว่า “ลงปาฏิโมกข์” และ “ทำวัตรเช้า-เย็น” ตั้งแต่ยุคต้น กล่าวคือ ถ้าเป็นสามเณรธรรมยุต จะต้องท่องบทสามเณรสิกขาได้ และเมื่อถึงวัยก่อนบวชจะต้องท่องจำปาฏิโมกข์บาลีได้ หากไม่แล้วก็จะไม่มีอุปชฌายะรูปไหนบวชให้เด็ดขาด ที่สุดอาจถูกขับออกจากวัด ข้อนี้ถือว่าเป็นจารีตธรรมยุติกนิกายโดยตรง

นอกจากนี้กิจกรรมทบทวนปาฏิโมกข์ในรอบเดือน ธรรมยุติกนิกายยึดปฏิบัติอย่างจริงจังและทำต่อเนื่องตลอดทั้งปี หากได้ทำเฉพาะช่วงเข้าพรรษาเฉกเช่นหลายพื้นที่ในประเทศไทยปัจจุบัน รวมทั้งในรัฐล้านนายุคนั้นและปัจจุบันด้วย กล่าวโดยสรุป ในการประชุมทั้งสองครั้ง ทำให้เริ่มเห็นร่องรอยการปรับจรรยาวัตรพระสงฆ์ตามหัวเมืองซึ่งก็รวมทั้งอีสานและล้านนาให้เป็นเช่นเดียวกับส่วนกลางผ่าน พรบ.ปีพ.ศ. 2445 โดยเจ้าคณะพระสังฆาธิการที่มีตำแหน่งได้รับแต่งตั้งจากสยามเป็นผู้ปฏิบัติและติดตามผลนั่นเอง ไม่นับรวมการศึกษาสมัยใหม่ซึ่งหลักสูตรออกแบบโดยสยาม มนตรี รอดแก้วและคณะ (2555 : 3) ให้ความเห็นว่ามีแนวโน้มจะเป็นนิกายไหน ต้องเรียนหลักสูตรนี้ ผ่านจารีตธรรมยุตอยู่ดี เพราะนั่นคือคู่มือการเปลี่ยนผ่านประเทศและสังฆมณฑลสู่การศึกษาสมัยใหม่ตามนโยบาย

ของรัชกาลที่ 5 สอดคล้องกับ ศศิวิมล อ่อนทอง (2557 : 79) ที่เห็นว่า ทั้งนี้เพื่อเป็นการจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ให้มีความชัดเจน มีระบบในรูปแบบเดียวกันกับฝ่ายอาณาจักรในแง่กฎหมาย เพื่อให้รัฐสามารถถ่ายทอดหรือส่งผ่านอุดมการณ์ที่รัฐต้องการส่งต่อไปยังพลเมืองของตน โดยอาศัยคณะสงฆ์หัวเมืองให้ช่วยกันจัดการศึกษาของชาติ

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) คลื่นลูกที่สองธรรมยุติกนิกายในล้านนา

วัดบรมนิวาส (2557 : 3) บันทึกไว้ว่า พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) เกิดที่บ้านหนองไหล อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อวันศุกร์ ที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2399 (จ.ศ. 1218) มีน้อง 11 คน ชาย 6 หญิง 5 ท่านเป็นคนหัวปี พ.ศ. 2420 บวชเป็นสามเณรที่วัดบ้านเกิดโดยมีท่านเทวธมฺมี (น้ำว) ศิษย์หลวงในพระวชิรญาณภิกขุ อายุ 21 ปี อุปสมบทที่วัดศรีทอง 4 ปีต่อมาเดินทางเข้ากรุงเทพฯ เพื่อศึกษาต่อตามที่พระอุปัชฌาย์วางแผนไว้ พักอยู่กับท่านอ่อนวัดบูรณศิริมาตยาราม ต่อมาย้ายไปอยู่วัดเทพศิรินทราวาสเพื่อเรียนหลักสูตรบาลีและสอบเปรียญธรรม 3 ประโยคและ 4 ประโยคตามลำดับ ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌายะถูกส่งไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาและตั้งคณะธรรมยุติกนิกายขึ้นที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ (ประเทศลาว ปัจจุบัน) พ.ศ. 2438 ขณะอายุ 40 ปี ได้ไปฝึกวิปัสสนากรรมฐานกับพระปัญญาพิศาลเถระ (สิง) พระกรรมฐานยุคต้นรัตนโกสินทร์ที่วัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ และตลอดฤดูแล้งของปีนั้นได้ออกธุดงค์ไปที่เขาคอก สระบุรี นครราชสีมา ฝึกวิปัสสนากรรมฐานอย่างเข้มข้นจนตัดสินใจถวายตัวเป็นข้าพระรัตนตรัยตลอดชีวิต พ.ศ. 2439 จำพรรษาที่วัดปทุมวนาราม พร้อมกับคณะมีพระมหาทา กิตติวณฺโณ ป.ธ.7 พระมหาอ้วน ติลฺโล ป.ธ.5 พระมหาวัธน ป.ธ.4 และพระมหาล้อม ป.ธ.4 วางแผนออกไปจัดการศึกษาภาษาไทยและหลักสูตรบาลีที่หัวเมืองอีสาน จ.อุบลราชธานี ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ออกไปตั้งได้ตามความประสงค์

ปี พ.ศ. 2440-2444 พร้อมพระสงฆ์ที่มีมาตุภูมิอยู่หัวเมืองมณฑลอีสาน ย้ายไปอยู่วัดสุปฏิหาราม อุบลราชธานี เป็นผู้ออกแบบและให้กำเนิดการศึกษา รวมทั้งการสามัญศึกษาในมณฑลอีสาน มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ให้การอุปถัมภ์ มีผู้มาเรียนหนังสือไทยมากกว่า 100 คนและพระภิกษุสามเณรมาเรียนภาษามคธไม่ต่ำกว่า 50 รูป ในเรื่องนี้ ธีรพงศ์ มีไธสง (2562 : 292) กล่าวว่า การจัดการศึกษาสมัยใหม่ในฐานะที่พระภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติการ เพื่อตอบสนองการศึกษาสมัยใหม่เพื่อสร้างรัฐชาติและเติมเต็มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น มณฑลอีสานโดยปฏิบัติการของพระสงฆ์ท้องถิ่น ธรรมยุติกนิกายซึ่งผ่านการอบรมและเรียนจารีตนิกายจากส่วนกลาง นับว่าประสบความสำเร็จอย่างยิ่งก่อนมณฑลอื่น ดังจะเห็นได้จากการตื่นตัวทางการศึกษามณฑลอีสานขณะนั้นมีวัดอยู่ 2,000 เศษ และมีพระภิกษุสามเณรจำนวนประมาณ 30,000 เศษ เข้าร่วมทางการศึกษาผ่านกลไกทางด้านการปกครองผ่านนโยบายรัฐชาติในสมัยรัชกาลที่ 5

ต่อมา พ.ศ. 2446 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ได้ทูลลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลและทูลลาไปประเทศพม่า แต่มีเหตุด้านสุขภาพทำให้ไม่สามารถเดินทางได้ ปีต่อมาได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส ณัฐพล อยู่รุ่งเรื่องศักดิ์และคณะ (2020 : 27) กล่าวว่า ในงานฉลองเจ้าอาวาสนั้นมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จไปส่งถึงวัดบรมนิวาสด้วยความที่เป็นพระนักเทศน์ นักปฏิบัติธรรม ทำให้ได้รับแต่งตั้งในการบริหารงานคณะสงฆ์ไม่น้อย เช่น พ.ศ. 2451 เป็นเจ้าคณะมณฑลจันทบุรี เจ้าคณะมณฑลราชบุรี และเจ้าคณะมณฑลหัวเมืองกรุงเทพฯ เป็นต้น บันทึกวัดบรมนิวาส (2549 : 1-10) ได้เขียนไว้ว่า ผลงานเชิงประจักษ์ในการเป็นเจ้าคณะใหญ่ นครจำปาสัก ได้ก่อตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยเพื่อรองรับการพัฒนาสยามชื่อว่า “**บูรพาสยามเขตต์**” จัดการสอนทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีแก่พุทธบริษัทในพื้นที่ นับว่าเป็นการตอบสนองกลไกรัฐในการสร้างชาติได้เป็นอย่างดีและเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายไปด้วยในเวลาเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากมีพระลาวมาบวชในนิกายนี้มากในเวลาต่อมา

ภาพที่ 3 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ : ที่มา ธนจรรย์ สุระมณี

การเดินทางสู่เมืองนครพิงค์เชียงใหม่

นับตั้งแต่พระครูสังฆบริคุต (พระมหาคำปึง) ไปศึกษาจารีตธรรมยุติกนิกาย ในปีพ.ศ. 2432 เดินทางกลับล้านนาในปี พ.ศ. 2439 ได้ทำกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา ด้วยการเปิดโรงเรียนภาษาไทย ขยายแนวคิดเชิงอุดมการณ์ในการสร้างชาติ ผ่านกลไกรัฐและอำนาจส่วนกลาง กล่าวแล้วในตอนต้นจนถึงลาลึกษา ตลอดระยะเวลา กว่า 22 ปีการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายผ่านบุคคลที่ได้รับการฝึกฝนจาก ส่วนกลางขาดช่วงไปอย่างเบ็ดเสร็จ แต่งานเปลี่ยนผ่านล้านนาจากรัฐจารีตให้เป็น หนึ่งเดียวกับสยามยังคงดำเนินต่อไปผ่านการศึกษาและพรบ. สงฆ์ ปีพ.ศ. 2445 มีการจัดโครงสร้างบริหารคณะสงฆ์และมีหน้าที่ชัดเจนโดยมีเจ้าคณะตามลำดับชั้น กำกับดูแล ในส่วนธรรมยุติกนิกายน่าสนใจอย่างยิ่งว่าที่ผ่านมา เพราะเหตุใดผู้บริหาร ธรรมยุติกนิกายซึ่งโดยเนื้อแท้แล้วมีความสัมพันธ์แน่นกับรัฐ ย่อมมีกลไกพิเศษ

ที่สามารถจะทำได้ จึงไม่สถานต้องงานเผยแผ่และขยายนิกายนี้ในล้านนา อาจจะด้วย

- 1) ขาดแคลนคนมีความสามารถและเป็นคนพื้นเมืองล้านนาโดยตรง เช่น พระมหาคำปึง เพราะคนพื้นเมืองที่เข้าไปศึกษาต่อหลังพระมหาคำปึงและเรียนในสำนักธรรมยุติกนิกาย เช่น พระมหาหมื่น ก็ยังคงมีอยู่และเดินกลับล้านนาหลังพระมหาคำปึงไม่นาน
- 2) วัดสังกัดธรรมยุติกนิกายส่วนกลางมีจำนวนน้อย ทำให้ผู้ไปศึกษาต่อเลือกวัดสังกัดมหานิกาย ซึ่งไม่ต้องปรับตัวมาก เพราะข้อวัตรปฏิบัติ น่าจะสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมที่เคยอยู่หัวเมือง
- 3) เป็นไปได้ว่า ผู้บริหารธรรมยุติกนิกายและรัฐให้ความสนใจการจัดการศึกษาทั้งภาษาไทยและหลักสูตรพระสงฆ์ ซึ่งประสบความสำเร็จและเติบโตอย่างมีนัยมากกว่า
- 4) รัฐวางใจในสถานการณ์บ้านเมืองมากกว่าพุทธจักร เพราะเวลานั้นล้านนาคุมีใจและสัมพันธ์แน่นกับรัฐสยาม ในฐานะหัวเมืองเอกราช มีการบริหารจัดการทุกอย่างจากรัฐส่วนกลาง ด้านพระศาสนาก็สามารถขับเคลื่อนได้ผ่านพระราชบัญญัติ พ.ศ. 2445 ด้วยเหตุนี้ ธรรมยุติกนิกายจึงตกอยู่ในสถานการณ์ทรงตัว

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) มานครพิงค์เชียงใหม่ครั้งแรก พ.ศ. 2452

กมล บุตรชารี (2559:78) กล่าวว่า พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ขณะเป็นพระราชกวี ได้รับมอบหมายให้มาที่มณฑลลาวเฉียงหรือมณฑลพายัพ โดยใช้เชียงใหม่เป็นจุดศูนย์กลางในการขยายการศึกษาและธรรมยุติกนิกาย สอดคล้องกับธนจรรย์ สุรมณี (2562) ที่กล่าวว่า การมามณฑลลาวเฉียงนั้นได้ประโยชน์ 2 อย่าง

- 1) ในแง่ของการต่อยอดทำงานสนองนโยบายรัฐตามกลไกและเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายให้กว้างขวาง
- 2) ในแง่ประโยชน์ตนนับเป็นการท่องเที่ยวเพื่อหาความสงบภายในใจ เห็นอยู่ล้าจากการทำงานมาเป็นเวลานาน และจากการฝึกสมถวิปัสสนากรรมฐานแต่ยังไม่ถึงระดับที่ควรจะได้รับ จึงต้องการประสบการณ์ทางจิตผ่านการฝึกสมาธิและปฏิบัติถูกต้องควร ให้สอดคล้องกับกติกาปฏิบัติของธรรมยุติกนิกายตอนต้น ที่เป็นคำสั่งต่อๆ กันมาว่า “เมื่อว่างเว้นจากภาระงานพระศาสนา หน้าร้อนให้ถือธุดงค์ฝึกจิต” หมายความว่า เป็นการได้ประโยชน์ทั้ง 2 อย่างคือ ทั้งธุระพระศาสนาเผยแผ่คำสอนพระพุทธเจ้า ให้ความรู้สร้างวัดและเสนาสนะ สร้างศาสนทายาท และฝึกฝนจิตใจด้วยสมถวิปัสสนา

จากการที่ธรรมยุติกนิกาย ได้กำหนดนโยบาย 10 ข้อ หนึ่งในนั้นคือการเผยแพร่นิกายใหม่ไปยังหัวเมืองต่างๆ เพื่อปฏิรูปศาสนาให้มีความเหมาะสมยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการศึกษาให้ถือเป็นเรื่องสำคัญ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้รับมอบหมายจากราชการที่ 5 ให้เป็นผู้รับผิดชอบ พระองค์คาดหวังจะให้คณะสงฆ์เป็นกำลังสำคัญในการกระจ่ายการศึกษาไปยังหัวเมืองเพราะรัฐบาลผลิตครูไม่ทัน นโยบายนี้ได้รับตอบสนองและได้ผลยิ่งในหัวเมืองมณฑลอีสานและนครจำปาสัก ผ่านการปฏิบัติของพระธรรมยุติกนิกายโดยมีพระอุบาลีคุณูปมาจารย์เป็นหัวหน้า ความก้าวหน้ายังคงอยู่ในสภาพทรงตัวเฉพาะเมืองล้านนาเท่านั้น ดังที่กล่าวแล้วในตอนต้น (กมล บุตรชารี, 2559:78)

ปี พ.ศ. 2452 พระราชกวี (จันทร์) เดินทางมาเชียงใหม่ครั้งแรกโดยทางเรือ ใช้เวลานานพอสมควร เข้าพักที่วัดหอธรรม ได้รับนิมนต์ไปแสดงธรรมที่คุ้มหลวงให้เจ้าหลวงอินทวโรรสและแม่เจ้าทิพยเนตรฟัง 1 กัณฑ์ (คุ้มหลวงปัจจุบันบริเวณคุ้มแก้วพาลีส) และที่อื่นๆ อีกหลายแห่ง มีผู้เลื่อมใสศรัทธามาก ไม่นานก็กลับกรุงเทพฯ มาเชียงใหม่ครั้งแรกแม้จะเป็นช่วงเวลาไม่นานแต่ก็ทำให้เห็นร่องรอยความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับล้านนาผ่านตัวแทนพระสงฆ์ กล่าวคือ จะว่าไปแล้วธรรมยุติกนิกายไม่ใช่สิ่งแปลกใหม่สำหรับเจ้าผู้ครองนคร เนื่องจากพระครูสังฆบริคุต (พระมหาคำปิง) และพระราชกวี (จันทร์ สิริจันโท) เป็นคนร่วมสมัย อายุใกล้เคียงกัน ได้รับฝึกฝนและอุปถัมภ์จากรัฐในลักษณะเดียวกัน เพียงแต่สนองนโยบายรัฐสยามและธรรมยุติกนิกายต่างพื้นที่ กล่าวคือ พระราชกวี ทำงานมณฑลอีสาน ส่วนพระครูสังฆบริคุตทำงานที่ล้านนา และเชื่อว่าบทบาทและผลงานของทั้งสององค์เป็นที่รู้จักกันดีในอาณาจักรและพุทธจักร อาจจะไม่เคยพบเจอกัน แต่แกนร่วมอย่างหนึ่งก็คือการได้รับการฝึกฝนอบรมจากส่วนกลางและขยายแนวคิดอุดมการณ์ธรรมยุติกนิกายในหัวเมืองเช่นเดียวกัน ตลอดระยะเวลา 10 ปี ข้อวัตร ปฏิบัติ แนวคิด อุดมการณ์ของธรรมยุติกนิกายที่พระมหาคำปิงได้ปลูกบ่มไว้ในล้านนา จึงไม่ใช่สิ่งแปลกใหม่สำหรับเจ้าผู้ครองนคร ซึ่งก็อาจรวมถึงการเคารพเลื่อมใสพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายก็ยังคงมีอยู่อย่างเต็มเปี่ยม เหตุการณ์ ความศรัทธาและผลงานปรากฏดังที่กล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยมหาคำปิงมณฑลลาวเฉียง ซึ่งเป็นคลื่นลูกแรกของธรรมยุติกนิกาย

ดังนั้น การที่พระราชกวี (จันทร์ สิริจนโท) เดินทางมาล้านนาแม้จะดูเป็นการส่วนตัว มุ่งหวังพักผ่อนและความสงบจิต แต่ก็แฝงไว้ด้วยอำนาจการเมืองจากรัฐสยาม ในท่วงที ประกอบด้วยการให้ความเคารพศรัทธาของเจ้าเมืองที่มีต่อธรรมยุติกนิกาย จึงแนบเป็นเนื้อเดียวกันไม่ยาก

ธนาจรรย์ สุระมณี (2562) กล่าวว่า ปี พ.ศ.2459 เกิดเหตุการณ์สำคัญในชีวิต ก็คือ การแสดงความเห็นในหนังสือเรื่อง “ธรรมวิจานุศาสน์” ซึ่งพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ดวงใจ ปราโมช เนื้อหาโดยสรุปคือ “...พุทธาภิเษกในปราสาท วิสาขบูชาเป็นสะพานแห่งความเชื่อมทราบดีดังนี้ อธิบายว่า วิสาขบูชาที่สัมปยุตด้วยความโลก ความโกรธ ความหลงเป็นมูล คือ เมื่อเล่าเรียนศึกษาก็พึงแต่จะให้ร้ายแก่ผู้อื่น เอาเปรียบเอาดีแต่ส่วนตัว ดังวิชาข้อโกง จกัลปสันตมภ์ คือเพ่งความเสียหายให้แก่เขา เอาความดีความดีไว้ส่วนตัว วิสาขบูชาเหล่านั้น บางสิ่งก็เป็นของจำเป็นจะต้องเล่าเรียน บางสิ่งก็ไม่จำเป็นจะต้องเล่าเรียน ดังวิชาทหาร วิชาฝึกหัดยิงปืนให้แม่นยำ เป็นต้น ก็ชื่อว่า พุทธาภิเษก เป็นวิชาข้อโกงโดยแท้ เพราะขาดเมตตา กรุณา...”

ธานีนีวัต โสณกุล (2564) กล่าวว่า เนื้อหาเหล่านี้ขัดต่อรัฐประศาสนบาย เป็นเหตุให้รัชกาลที่ 6 ไม่พอพระทัยและถูกถอดยศแล้วนำไปกักบริเวณที่วัดบวรนิเวศ นัยว่าการลงโทษเนื่องด้วย “...แสดงโวหารอันไม่ชอบด้วยทำนองคลองธรรม เอื้อมเข้ามาถึงการแผ่นดิน เป็นเหตุจะชักนำให้ผู้ที่มีวิจารณ์ญาณยังอ่อนอยู่พลอยหันเหไปตามทรงพระราชดำริจะให้เป็นอย่าง มิให้มีผู้กำเริบฟุ้งซ่านเช่นนี้ต่อไป...” โดยเนื้อหา ก็คือการเทศน์แสดงความเห็นทางการเมืองนั่นเอง ที่สุดแล้วก็ได้รับสมณศักดิ์ คือนที่พระธรรมธีรราชมหามุนี เทียบเท่ากับพระราชอาคันตุกะชั้นเทพ สมณศักดิ์ เทียบฐิติ (2563) กล่าวว่า หลังจากการถูกถอดสมณศักดิ์แล้ว ท่านได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับโลกธรรมว่า “...เวลานี้เราเป็นหลวงตาจันทร์ ขณะนี้หลวงตาจันทร์กำลังเทศน์โลกธรรมนั้นเป็นสิ่งธรรมดาโลก ถ้าใครไปยึดถือมันก็จะต้องหลง เกิดความเดือดร้อนอย่าไปถือเลย หลวงตาจันทร์กับเจ้าคุณจันทร์มันก็คนเดียวกันนั่นเอง แต่เป็นเรื่องที่เขาสวมหัวโขนให้เท่านั้น...”

ด้วยความที่เป็นพระนักเทศน์ พระนักเผยแผ่ จึงอาจหาญในการวิจารณ์เหตุการณ์ต่างๆ ตรงไปตรงมา วิทยากร ใศวัตถ (2564) กล่าวว่า ปรากฏชัดเมื่อตอนท่านเป็น พระญาณรักขันธทำหน้าที่เจ้าคณะมณฑลอีสานและผู้อำนวยการศึกษาอีสาน กล่าวคือ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในฝ่ายศาสนจักรนั่นเอง เป็นปกติในการออกตรวจราชการหัวเมืองประจำปี พ.ศ. 2444 บันทึกนี้เป็นรายงานแก่ราชสำนักกรุงเทพฯ แต่น้ำเสียงของบันทึกรายงานชิ้นนี้ค่อนข้างเข้าใจราษฎรอีสานและมีความกล้าหาญที่จะชี้ความผิดปกติ ความบกพร่องของเจ้าหน้าที่รัฐทั้งจากส่วนกลางที่มาปกครองและเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นที่มีอำนาจอยู่เดิม และสภาพความเป็นจริงของชีวิตราษฎรอีสานที่จำต้องลุกขึ้นก่อกบฏว่า “...ราษฎรมีความคับแค้นเพราะขาดทางเจริญแห่งทรัพย์สิน ทำไร่นา สวน ถ้าได้ผลมากก็ไม่มีราคา ถ้าทำไม่ได้ต้องอดตาย ในการค้าขายสัตว์พาหนะมีความลำบากหลายประการ ผู้ซื้อผู้ขายก็อยากซื้ออยากขาย แต่พิมพ์ไม่มี ครั้นช้างม้าพลัดหนีไป ถ้ามีผู้จับนำส่งศาลกลางต้องริบเป็นของหลวง ถึงจะติดตามได้ก็ไม่ได้โดยมาก ราษฎรไม่มีทางหาเงินในถิ่นฐานภูมิลำเนาของตน เพราะจ้างกันทำงานราคาถูกเหลือเกิน เป็นต้นว่าทำนา 1 ปี ได้เงินเพียง 1 บาท หรือ 2 บาทเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง ตามหัวเมืองข้าหลวงมักมีผู้โกงเรียกเงินส่วยแก่ราษฎรก่อนแต่ยังไม่มีการให้ เมื่อทางการฝ่ายใดทักฟ้องจำเลยไม่มีหลักฐาน ก็ปรับเป็นแพเป็นขึ้นเพราะความคับแค้นสับสนนั่นเอง...” ทำให้เห็นบุคลิกภาพของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์อย่างเด่นชัด ผ่านบทบาทเมื่อคราวจัดการศึกษาในหัวเมืองมณฑลอีสาน

ปี พ.ศ. 2465 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ขณะเป็นพระเทพโมลี เดินทางมาล้านนาเป็นครั้งที่ 2 เข้าพักที่วัดหอยกระทง ซึ่งเป็นวัดบวรวิหารพระธาตุเจดีย์หลวง ตั้งอยู่ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือขณะนั้นยังไม่ถูกรวม การเดินทางมาล้านนาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์หลักคือ การพักผ่อนร่างกายและฝึกสมถะ วิปัสสนากรรมฐาน ให้สมกับที่ตั้งใจไว้ในคราวที่ลาออกจากตำแหน่งการจัดการศึกษาที่หัวเมืองมณฑลอีสาน โดยให้เหตุผลว่า “เหนื่อยล้า” กับการทำงานหนักติดต่อกัน อีกทั้งท่านให้ความสนใจการฝึกจิตภาวนาเป็นพิเศษ ภายหลังที่ได้ศึกษาและฝึกกับอาจารย์ในคราวจำพรรษาที่วัดปทุมวนาราม จึงได้เดินทางต่อไปยังเมืองเชียงใหม่และจำพรรษาบนยอดดอยพระธาตุจอมยอ ซึ่งตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกเมืองเชียงใหม่ รัฐฉาน

เมื่อปี พ.ศ. 2471 ของวันที่ 28 พฤษภาคม การเดินทางสู่ล้านนาครั้งที่ 3 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์พร้อมคณะเดินทางถึงสถานีรถไฟเชียงใหม่ ตามคำขอของพลตรีเจ้าแก้วนวรัฐ เจ้าผู้ครองนคร และพระยาราชนพกุล (เจ้าพระยามุขมนตรี อวบ เปาโรหิต) นัยว่าเพื่อมาฟื้นฟูวัดเจ็ดยี่หลวงและวางรากฐานคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายให้มั่นคง ดังในจดหมายลายพระหัตถ์พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต เสนาบดีกระทรวงธรรมการ (ก.ศึกษาธิการ) ที่ 135/9621 ลงวันที่ 18 มกราคม 2470 ไปถึงราชเลขาธิการว่า “สมเด็จพระสังฆราชเจ้ามีรับสั่งว่า เจ้าแก้วนวรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ องค์ที่ 9 พร้อมด้วยพระยาราชนพกุล (อวบ เปาโรหิต) สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลพายัพขอพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ขึ้นไปประกาศสั่งสอนพระภิกษุสามเณรในมณฑล ให้ปฏิบัติดังมณฑลอื่น เพราะมณฑลนี้ยังปฏิบัติล้าหลังมณฑลอื่นนั้น พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ก็พอใจทำการเช่นนี้และรับรองว่าจะไปได้ ขอให้ให้ความกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ” เอกสารกระทรวงธรรมการ (๒๔๗๐) จากเอกสารนี้จะทำให้เห็นได้ว่า พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ มีความสัมพันธ์อันดีกับรัฐและเป็นที่หมายของทั้งเจ้าผู้ครองนครและผู้สำเร็จราชการในมณฑลล้านนาในการเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายซึ่งจะนำไปสู่กลไกอื่นๆ ของรัฐด้วย

การเดินทางครั้งนั้น พระครูพิศาลคุณ (ทอง โขสิต) (ต่อมาเป็นเจ้าอาวาสวัดเจ็ดยี่หลวง) บันทึกไว้เมื่อครั้งเดินทางมาเชียงใหม่พร้อมคณะว่า “...ข้าพเจ้าได้ตั้งใจไว้ก่อนแล้วว่า ท่านเจ้าคุณ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนโท) พร้อมด้วยคณะสงฆ์วัดบรมนิวาสมาเชียงใหม่ครั้งนี้ นับว่าเป็นประวัติศาสตร์สำคัญส่วนหนึ่งเมื่อไปถึงได้พักอยู่เป็นปกติดีแล้ว จึงเขียนจดหมายเหตุไว้ เป็นโปรปะกันดาพระพุทธศาสนาในล้านนา เพื่อเป็นอนุศาสน์แก่ท่านพุทธศาสนิกชนทั้งหลายผู้ต้องการทราบ การเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระมหาเถระมีสมณศักดิ์ชั้นสูงในคณะธรรมยุติกนิกายที่ออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเชียงใหม่ ดูเหมือนจะมีท่านนี้เป็นองค์แรกในประวัติศาสตร์และในศกนี้ ท่านเจ้าคุณได้จัดส่งให้พระมหาทองดำ พร้อมด้วยคณะ ๗ รูป จากวัดบรมนิวาสออกไปนครเชียงใหม่ตั้ง รัฐฉานพม่า ส่วนท่านพร้อมกับคณะสงฆ์มาทางเชียงใหม่...” ธนจรรย์ สุระมณี (2562 : 18) จากบันทึกนี้ทำให้เห็นเหตุการณ์หลายอย่าง เช่น ความคิดก้าวหน้าของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์

ซึ่งเป็นพระมหาเถระชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะ ทุ่มเทในการทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาตั้งแต่คราวหนุ่มในการวางรากฐานการศึกษาหัวเมืองมณฑลอีสาน ท่านทำงานโดยมีองค์หมู่คณะช่วยเหลือเสมอ นอกจากนี้ยังเกิดปรากฏการณ์ประการหนึ่ง คือการเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายไปนอกสังฆมณฑลคือรัฐฉาน ซึ่งท่านเคยจำพรรษาและคุ้นเคยกับเจ้าผู้ครองนครนั้น เป็นที่น่าสนใจและน่าเสียดายว่า การเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายครั้งนั้นได้ผลหรือไม่อย่างไร จึงไม่มีร่องรอยประวัติศาสตร์ให้ศึกษา

การเดินทางสู่หัวเมืองครั้งนั้น สร้างแรงกระเพื่อมทั้งพุทธจักรและอาณาจักรพอสมควรเนื่องด้วยพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทั้งรัฐและพระผู้ใหญ่ในธรรมยุติกนิกาย เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าเห็นชอบในการณ์นั้นแล้ว และเพื่อตอบแทนความมั่นใจเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ที่เห็นว่า พระอุบาลีคุณูปมาจารย์เป็นที่เคารพนับถือของพุทธบริษัทเชียงใหม่ อีกทั้งเจ้าหลวงผู้ครองนครคือพลตรีเจ้าแก้วนวรัฐ มีความเคารพนับถือท่านมานาน ประรณานจะได้มาเป็นประธานที่เชียงใหม่ ธนจรรย์ สุระมณี กล่าวว่า บันทึกพระครูพีลีพิศาลคุณในการเดินครั้งนั้นว่า สมเด็จพระสังฆราชเจ้า(กรมหลวงชินวราลงกรณ) วัดราชบพิธ ทรงพระกรุณาให้มหายานกุฎราชวิทยาลัย จ่ายค่าพาหนะเดินทาง 900 บาท จ่ายเป็นค่าวันโดยกัตสำหรับครูเดือนละ 40 บาท ประมาณ 1 ปี มีภิกษุสามเณรที่เป็นปัจจุสมณะมาทั้งสิ้น 35 รูป เป็นพระเปรียญ 3 รูป ข้าพเจ้าพระมหาทอง โสสิโต เป็นผู้ช่วยพระมหาผิว (วัดบวรมงคล) พระมหาผล เป็นครูประจำ พระภิกษุสามเณรนอกนี้ เป็นนักเรียน และยังมีอุบาสกอุบาสิกาภคิษย์พระมาอัครวมทั้งสิ้น 50 คน สิ่งที่ขาดไม่ได้คือ แบบเรียน หลักสูตรนันทกรรมและบาลีธรรมบทซึ่งได้รับสนับสนุนจากมหายานกุฎราชวิทยาลัยเป็นเงิน 40 บาทและมีหนังสืออื่นอีก

พระครูพีลีพิศาลคุณเขียนบันทึกเหตุการณ์ก่อนออกเดินทางไว้ว่า ปีมะโรง เดือน 7 เหนือ ขึ้น 9 ค่ำ วันอาทิตย์ที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2471 เจ้าคุณอุบาลีฯ พาไปบูชาเพื่อลาพระประธานในอุโบสถและศาลาวัดบรมนิวาส ได้ฤกษ์เวลาบ่าย 3 ขึ้นรถยนต์จากวัดไปสถานีกรุงเทพฯ ที่ซานชาลาสถานีเดิมไปด้วยผู้ที่มาคอยส่ง คณะสงฆ์มีพระศาสนโณณ เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส เป็นต้นและพระเถระจำนวนมาก ฝ่ายคฤหัสถ์ข้าราชการมีพระยาราชบุณกุล สมุหพระนครบาล เป็นต้น

ทั้งหมดประมาณพันเศษ นับเป็นการเอิกเกริก เวลาบ่าย 4 โมง รถไฟออกจาก กรุงเทพฯ มหาชนที่มาส่งต่างก็ส่งเสียงโห่ร้องสาธุการสนั่นตามจนสุดขบวนรถ รถไฟแล่นถึงบางปะอิน พระราชมนั วัดนิเวศธรรมประวัติ มาคอยรับส่ง แต่รถไฟไม่หยุดจึงมิได้ปฏิสันถารด้วย รถไฟผ่านอยุธยาไม่นาน ถึงลพบุรีราว 1 ทุ่ม มีทายกทายิกามาคอยรับส่ง เจ้าคุณฯทำปฏิสันถารด้วย และแจกหนังสือเตือนใจเพื่อนบ้าน รถไฟถึงโคกกระเทียมมีพระเถรวัดจันทรมิตร (เขาพระงาม) และทายกทายิกามาคอยรับส่งรถไฟไม่หยุดจึงมิทันได้ปฏิสันถารด้วย ถึงบ้านหมี่ราว 2 ทุ่มเศษ มีพระภิกษุสามเณรและทายกทายิกามาคอยรับส่งมากคน ท่านเจ้าคุณฯ ปฏิสันถาร และแจกหนังสือเตือนใจเพื่อนบ้าน... สว่างท่านเจ้าคุณฉันชนมบั้งและนม พระเถรที่มานอกนี้แจกบะจ่างให้คนละห่อ ถึงเชียงใหม่ มีพระสงฆ์สามเณร ข้าราชการ ราษฎร มาคอยรับอยู่มากมาย คล้ายๆ กับผู้มาส่งที่สถานีกรุงเทพฯ ท่านเจ้าคุณฯ ลงจากรถ ไปปฏิสันถารและแจกหนังสือ “เตือนใจเพื่อนบ้าน”

ข้าราชการทุกแผนกมีความสามัคคีกันดี มีเจ้าหลวงผู้ครองนครเชียงใหม่ (พลตรีเจ้าแก้ววรรัฐ) เชื้อเพื่อเป็นธุระจัดรถรับส่งพระเถร ผู้คนถึงวัดพระเจดีย์หลวง พร้อมทุกอย่าง เจ้าหลวงพลตรีเจ้าแก้ววรรัฐ พร้อมด้วยข้าราชการบ้านเมืองธรรมการ จัดให้พักอยู่ที่คณะหออธรรม พระเถรเกินกว่าเสนาสนะที่จัดให้ต้องจัดเพิ่มเติมใหม่ อย่างรีบด่วน แม้ตั้งนี้ก็จัดได้เรียบร้อยทันประสงค์ด้วยดี และมาคอยกำกับดูแลสุขทุกข์ของพระเถรอยู่เสมอ อาหารการฉัน เจ้าหลวง (พลตรีเจ้าแก้ววรรัฐ) พร้อมด้วย ข้าราชการผู้น้อยผู้ใหญ่ทั้งหลาย จัดให้มีโรงครัวไว้ประจำ เพราะฉะนั้น อาหารการฉันของพระเถรที่มาทั้งหมด จึงนับว่าบริบูรณ์ทั้งเช้าและเพลทุกวัน วันอังคารที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ. 2471 เข้าเจ้าหลวงมาเยี่ยม เวลาบ่าย 5 โมงเย็น ท่านเจ้าคุณฯ และข้าพเจ้าไปเยี่ยมเจ้าหลวงและพระชายา

จนจรรย สุธะมณี กล่าวไว้ในประวัติวัดเจดีย์หลวงว่า แท้จริงแล้วการเดินทางมาเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายที่ล้านนาครั้งนั้น พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ คณะพระสงฆ์ และผู้ติดตามเดินทาง 3 กลุ่ม

กลุ่มที่ 1 พระคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนโท) ขึ้นมาเป็นการทาง เมื่อวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2471 เหมาบอกรีรถไฟด่วนผู้โดยสาร 50 คน มีพิธีต้อนรับโดยพลตรีเจ้าแก้ววรรัตน์

กลุ่มที่ 2 ตามขึ้นมา 20 คน ทั้งพระสงฆ์สามเณรและฆราวาสติดตามเหมือนขบวนแรก แต่ไม่มีพิธีต้อนรับ

กลุ่มที่ 3 เดินทางตามข้อตกลงกันว่า จะมาปฏิบัติศาสนกิจที่เชียงใหม่ แต่ไม่อาจเดินทางร่วมคณะในปี พ.ศ. 2471 ได้ จึงทำให้ไม่มีข้อมูลและวันเวลาเดินทาง จะมาล่ำฟั่งหรืออาจเป็นหมู่คณะก็เป็นได้

การเดินทางสู่ล้านนาครั้งนั้น ทำให้เห็นร่องรอยความสัมพันธ์ของเจ้าผู้ครองนคร เห็นการก่อตัวของวิธีคิดและการทำงานของพระอุบาลี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำงานเป็นคณะมีผู้สนับสนุนอุปถัมภ์ เช่น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า องค์การการศึกษาของคณะสงฆ์ธรรมยุติกคัมภีร์มหาวิทยาลัย พระเถระในนิกายเดียวกัน อุบาสกอุบาสิกา กลไกของรัฐทั้งส่วนกลางและล้านนา ที่เห็นได้ชัดที่สุดก็คือคณะทำงานพระเถระรองลงมาจากพระอุบาลี เป็นทั้งครูสอน เป็นผู้ถ่ายทอดข้อมูลเชิงอุดมการณ์ และปฏิสัมพันธ์กับอำนาจและคนของรัฐเพื่อสืบทอดแนวคิดของพระอุบาลีในอนาคต เปรียบเทียบกับมณฑลอีสาน เน้นอนการก่อตัวและการทำงานมีความแตกต่างกันมาก กล่าวคือ ในมณฑลอีสานสามารถหาผู้เรียนในท้องถิ่นได้ ด้วยสื่อสารภาษาเดียวกันเป็นได้ ดังนั้น การก่อตั้งโรงเรียนในล้านนาจึงเป็นเรื่องยากในช่วงเริ่มต้น ผู้ติดตามมาจึงมีทั้งผู้สอนและผู้เรียนมาด้วย ทำการเปิดเรียนสอนประหนึ่งโรงเรียนสาธิตเพื่อเป็นตัวอย่างแก่คณะสงฆ์ในล้านนานั้นเอง

หนังสือวัดเจติยหลวงกล่าวไว้ว่า วันพฤหัสบดีที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2471 มีพิธีเปิดโรงเรียน ภิกขุสามเณรที่เป็นครูและนักเรียนพร้อมกันที่พระวิหารหลวง พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ กล่าวธรรม 1 กัณฑ์ เสร็จแล้วเปิดโรงเรียนให้ครูสาธิตเปิดสอน โดยพระมหาผิ้ว สอนวิชาบาลีธรรมบท พระมหาผลสอนวิชานักธรรม ธนจรรย์สุระมณี กล่าวว่า นับเป็นก้าวแรกของการจัดโรงเรียนสอนนักธรรมและบาลีตามหลักสูตรคณะสงฆ์ส่วนกลาง เป็นผลทำให้พระภิกษุสามเณรวัดอื่นๆ ที่สังกัดมหานิกายมาเรียนร่วมด้วย แนวคิดทางการศึกษาเช่นนี้ได้ขยายไปยังวัดหนองดู่ อ.ป่าซาง จ.ลำพูน ซึ่งเป็นวัดสังกัดธรรมยุติกนิกายแห่งแรกของหัวเมืองล้านนา ในปีต่อมา เพื่อความเป็นหนึ่งเดียวของสังฆาวาสรอบพระธาตุเจติยหลวง พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ในการสนับสนุนของเจ้าแก้วนรวิรุฬห์ จึงยุบรวมวัดทั้ง 3 คือ 1) วัดสบมิน

พระภิกษุสามเณรวัดนี้นิยมนุ่งห่มผ้าสีเหลืองเหมือนสีขมิ้น 2) วัดสบฝาง พระภิกษุสามเณรวัดนี้นุ่งห่มผ้าที่ย้อมด้วยแก่นไม้ฝาง มีสีแดงเข้ม คำว่า สบ เพราะมีลำเหมืองขุดเพื่อต่อน้ำจากลำธารที่ดอยสุเทพมาใช้ในเมืองเชียงใหม่ เมื่อน้ำไหลมาบรรจบกันที่ไหน ก็เรียกว่า “สบ” หรือ บรรจบ นั่นเอง 3) วัดหอธรรม เป็นวัดเก็บรักษาคัมภีร์ใบลานจารึกพระธรรมจำนวนมาก วัดหอธรรมสร้างโดยพระเจ้าติโลกราช ด้านทิศเหนือพระธาตุเจดีย์หลวง 1 หลัง และด้านทิศใต้ พระธาตุเจดีย์หลวง 1 หลัง เมื่อปี พ.ศ. 2017 การยุบรวมวัดเกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2471–2474 และเรียกวัดนี้ว่า “วัดเจดีย์หลวง” จนปัจจุบัน ภายหลังพระอุบาลีคุณูปมาจารย์เดินทางกลับกรุงเทพฯ และถึงแก่มรณภาพในปี 2475 ยังมีศาสนทายาทผู้สืบต่อแนวคิดของท่านอีกหลายรูปเช่น สมเด็จพระวชิรวงศ์ (พิมพ์ ธรรมธโร) สมเด็จพระวชิรวงศ์ (อ้วน ดิสโส) พระธรรมดิลก (ขันตี ขนติโก) พระพุทธพจนวราภรณ์ (จันทร์ กุสโล) เป็นต้น

คลื่นลูกที่ 3 เปลี่ยนผ่านจากธรรมยุติกนิกายสายวิชาการเป็นสายอรัญญวาสี (อยุ่ป่า)

สมร จ้อยจิต (อาวรูปญญ) (2558 : 122) กล่าวว่า ภายหลังการก่อตัวและดำเนินไปของการศึกษาคณะสงฆ์ในเมืองล้านนาเป็นไปด้วยความเรียบร้อย ร่างกายของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์เข้าสู่วัยชรา พ.ศ. 2470 จึงได้นิมนต์พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ซึ่งเป็นลูกศิษย์และเชี่ยวชาญด้านปฏิบัติกรรมฐาน ขณะที่ท่านพักอยู่วัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ ให้มาเป็นเจ้าอาวาสวัดเจดีย์หลวงและเผยแผ่พระพุทธศาสนา แนวปฏิบัติกรรมฐานที่ล้านนา ด้วยความเป็นลูกศิษย์ทำให้ไม่อาจทนคำนิมนต์ได้ จึงอาสาเป็นหลักให้พุทธบริษัทพร้อมกับเป็นเจ้าอาวาสวัดแห่งเดียวในชีวิตของท่าน เพราะโดยคุณนิสัย พระอาจารย์มั่น เป็นผู้มักน้อย อยู่ง่าย รวดเร็ว ไม่นิยมอยู่กับผู้คนมาก ไม่ชอบปกครองใคร มุ่งปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลส

ชวนให้เป็นคำถามว่า ทำไมพระอุบาลีคุณูปมาจารย์จึงไม่นิมนต์พระเถระ ซึ่งผ่านการศึกษาด้านจารีตธรรมยุติกนิกายส่วนกลางอันจะเป็นกลไกสำคัญในการต่อยอดงานที่ค้างไว้ อาจจะด้วยเหตุว่า ภายหลังท่านได้ทำงานก่อตั้งโรงเรียน

ปกครองคณะ และขยายการศึกษาตามระบบรัฐสยามทั้งหัวเมืองมณฑลอีสานและหัวเมืองมณฑลลาวเฉียงล้านนาแล้ว ท่านจะปรารถนาว่าเหนื่อยกับงานและไม่มีโอกาสฝึกสมาธิเท่าที่ต้องการ แต่ก็ยังไม่ทิ้งและฝึกกรรมฐานอยู่เนือง ๆ ด้วยเหตุนี้กระมังจึงได้นิมนต์พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต เดินทางมาเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายสายกรรมฐานในล้านนา

พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมฺปนฺโน) (2545 : 1) กล่าวว่า พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต เกิดวันพฤหัสบดีที่ 20 มกราคม 2413 เดือนยี่ ปีมะแม ที่บ้านคำบง อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี มีพี่น้อง ๖ คน วัยเด็กเรียนอักษรไทย อักษรธรรมและอักษรขอมซึ่งเป็นภาษาตระกูลลาวและขอม (เช่นเดียวกับหัวเมืองเหนือเรียนอักษรเมือง) จนอ่านออกเขียนได้ อายุ 15 ปี บวชเป็นสามเณร วันที่ 12 มิถุนายน 2436 อายุย่าง 22 ปี อุปสมบทเป็นภิกษุที่วัดศรีทอง (ศรีอุบลรัตนาราม) อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี มีพระอริยกวี (อ่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูสีทา ชยเสโน และพระครูประจักษ์อุบลคุณ เป็นพระคู่สวด

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตจำพรรษาที่บึงหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล วัดเลียบเมืองอุบลราชธานี เพื่อศึกษาข้อวัตร จาริตปฏิบัติตามธรรมยุติกนิกายสายปฏิบัติ (อริยญวาสี อยู่ป่า) ด้วยการปฏิบัติภาวนาและถือธุดงค์วัตรเคร่งครัดตลอดชีวิต อย่างน้อย 3 ข้อ ถือสันโดษอยู่ป่า บิณฑบาตไม่ขาดและฉันในบาตร ฉันมื้อเดียวตลอดชีวิต เป็นต้น มีประสบการณ์ฝึกจิต ถือรักษารูธุดงค์วัตร ปฏิบัติธรรมในป่าจนชำนาญ และมีชื่อเสียง เดินทางเข้ากรุงเทพฯ เพื่อสักการะและศึกษาปริยัติเพิ่มเติมกับอาจารย์ที่วัดปทุมวนาราม พระอุบาลีคุณูปมาจารย์จึงได้ชักชวนมาเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายสายวัดป่าอริยญวาสีที่ล้านนาในปี พ.ศ. 2471 พระอาจารย์มั่นได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดเจติยหลวงและเป็นพระครูวินัยธร สุวานุกรมในพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) ในปีต่อมาท่านรับเป็นอธิบดีสงฆ์เพียง 1 พรรษา จึงออกธุดงค์บำเพ็ญสมณธรรมตามสถานที่สงบพื้นที่รอบนอก ใช้ชีวิตปฏิบัติธรรมที่ภาคเหนือนานถึง 11 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2472-2483 ปรากฏมีผู้ศรัทธาธรรมยุติกนิกายสายปฏิบัตินี้จำนวนมาก เห็นได้จาก การก่อตัวและขยายตัวของสำนักปฏิบัติธรรมสายนี้ตามอำเภอต่าง ๆ ในเชียงใหม่และหัวเมืองปัจจุบัน

ธรรมยุติกนิกายก่อตัวและเผยแผ่อุดมการณ์โดยพระวรญาณภิกขุและคณะ ในช่วงเริ่มต้นศึกษาพระพุทธศาสนาเชิงวิชาการและปฏิบัติในกรอบที่ยึดโยงอยู่กับ พระไตรปิฎกและคัมภีร์ ซึ่งสามารถพิสูจน์ได้ ที่เป็นเช่นนี้เห็นได้จากท่าทีในตอนต้น ก่อตัวของธรรมยุติกนิกาย พระวรญาณภิกขุเห็นว่าการปฏิบัติธรรมหลักตาเป็นการ เสียเวลาและเหนื่อยเปล่า ทำให้พระองค์ศึกษาวิชาการด้านภาษาบาลีจนแตกฉาน อ่านออกและแต่งหนังสือเป็นภาษาบาลีได้และนี่ก็เป็นอัตลักษณ์ของธรรมยุติกนิกาย ในตอนต้น ต่อมาก็ยังเห็นร่องรอยของบูรพาจารย์ธรรมยุตที่มีความชำนาญวิชาการ ทางด้านภาษาบาลีจนสามารถถ่ายทอดต่อสาธารณชนในรูปแบบการเทศน์เชิงโวหาร อธิบายความ ซึ่งเป็นเรื่องแปลกใหม่และเป็นลักษณะเฉพาะของธรรมยุติกนิกาย ในยุคนั้น แม้จะมีบูรพาจารย์ของนิกายนี้มีชื่อเสียงและเน้นการปฏิบัติกรรมฐาน เช่น สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหารและพระพรหมมุนี (แพ่ง กิตติสาโร) วัด มกุฏกษัตริย์ เป็นต้น ก็ยังนับว่าน้อยและไม่อาจกล่าวว่าเป็นจุดเด่นได้

เป็นที่น่าสนใจว่า เพราะเหตุใด ธรรมยุติกนิกายแบบจารีตส่วนกลางเมื่อเผย แพร่ไปยังหัวเมืองอีสานจึงกลายเป็นนิกายแบบอรัญญวาสี (อยู่ป่า) ที่มุ่งเน้น การปฏิบัติกรรมฐานอย่างจริงจังมากกว่าวิชาการ โดยมีพระอาจารย์เสาร์ กันตสีโล และพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต เป็นต้นแบบ และยังคงเข้มแข็งและต่อเนื่องถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ธรรมยุติกนิกายสายปฏิบัติยังดำรงตนห่างจากกลไกของรัฐในมิติ ของเครื่องมือเพื่อสร้างอุดมการณ์ชาติผ่านระบบการศึกษาเช่นที่แล้วมา และเบาบาง ในการเป็นแนวร่วมรัฐเห็นได้จากท่าทีและการให้น้ำหนักซึ่งอาจรวมถึงการปฏิเสธ สมณศักดิ์ และมีความพยายามปลีกตัวไม่สัมพันธ์กับอำนาจรัฐจนเกินไป ซึ่งนับว่า เป็นประเด็นที่น่าสนใจในการศึกษาและวิเคราะห์ต่อไป

เขมานันทน์ ปิยสีโล, พระมหา (2562 : 1) กล่าวว่า ธรรมยุติกนิกายสายปฏิบัติ นี้ก่อนจะขยายมาที่ล้านนาได้ก่อตัวและเริ่มต้นที่มณฑลอีสาน ในเขตพื้นที่จังหวัด อุบลราชธานี โดยมีพระอาจารย์เสาร์ กันตสีโลและพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ดังกล่าว แล้วในตอนต้น ในการสอนนั้นมีรูปแบบไม่เป็นทางการ แต่จะถ่ายทอดและสอน ผ่าน“กิจวัตรประจำวัน” โดยเน้นทำให้ดูเป็นตัวอย่าง อาศัยผู้สนใจและจำนวนผู้เรียน ไม่มาก ดูเลออย่างใกล้ชิด มีความผูกพันเช่นลูกศิษย์อาจารย์ เห็นได้จากคำเรียกว่า

“พ่อแม่ครูบาอาจารย์” ซึ่งก็หมายความว่า เป็นการฝากชีวิตไว้กับอาจารย์ซึ่งเคารพ และเป็นยิ่งกว่าพ่อแม่ เป็นยิ่งกว่าครูและเป็นทั้งอาจารย์ด้วยในเวลาเดียวกัน แสดงให้เห็นถึงความผูกพันในการใช้ชีวิตในพระพุทธศาสนาซึ่งมีเป้าหมายสูงสุด น่าจะด้วยเหตุนี้จึงทำให้ธรรมยุติกนิกายสายนี้ก่อตัวและเข้มแข็งเชิงอุดมการณ์ เพื่อไปถึงพระนิพพาน ดังจะเห็นจากการที่พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต แม้จะเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนายังล้านนาในสมัยนั้น ก็ทำให้ลูกศิษย์ของท่านเช่น พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร วัดป่าอุดมสมพร พระอาจารย์ขาว อนาลโย วัดถ้ำกลองเพล พระอาจารย์ชอบ สุานสโม วัดป่าสัสมานุสรณ์ พระอาจารย์ลี ธมมจโร วัดอโศการาม พระอาจารย์เทศก์ เทสรังสี พระอาจารย์วิริยงค์ สิรินฺทโร วัดธรรมมงคล (สมเด็จ) เป็นต้น ออกเดินทางติดตามขึ้นมายังภาคเหนือ เพื่อจะได้อยู่ใกล้ ได้ฟังคำสั่งสอน คำแนะนำ ในการปฏิบัติธรรม และภิกษุเหล่านี้เองได้กลายเป็นคณะที่สร้างความเข้มแข็ง และอัตลักษณ์ของธรรมยุตสายนี้ให้ปรากฏประจักษ์ต่อสังคมไทยและสังคมโลก รวมทั้งปึกหมุดธรรมยุติกนิกายสายปฏิบัติในล้านนาตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

บทสรุป

การเดินทางและวิวัฒนาการของธรรมยุติกนิกายในล้านนา อาจกล่าวได้ว่าเป็นนิกายที่มาพร้อมกับกลไกของอำนาจรัฐโดยนโยบาย ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการเปลี่ยนผ่านรัฐจารีตเดิมทั้งในสยามและล้านนารวมทั้งหัวเมืองอื่นๆ เช่น หัวเมืองมณฑลอีสาน เป็นต้น ภายใต้นโยบายรัฐสมัยใหม่ ด้วยการที่รัฐผลิตครูไม่ทันใช้ พระสงฆ์ธรรมยุตจึงเป็นฟันเฟืองหนึ่งในการขับเคลื่อนรัฐชาติให้สมบูรณ์พร้อม กับเติมเต็มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในเวลาเดียวกัน ผ่านพระสงฆ์ท้องถิ่นซึ่งได้รับการคัดเลือกให้ไปศึกษาจารีตธรรมยุติกนิกายส่วนกลางซึ่งอิงอยู่กับรัฐอีกทอดหนึ่ง แล้วส่งไปเผยแผ่ก่อตั้งโรงเรียนภาษาไทย ซึ่งในเวลานั้นมณฑลอีสานและมณฑลลาวเฉียงล้านนาผู้คนยังไม่รู้ภาษาไทยมากนัก อีกทั้งล้านนายังอยู่ในจุดอ่อนโยนที่จะถูกยึดจากประเทศเพื่อนบ้าน ดังนั้น พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายชุดแรกที่เดินทางเข้ามาสู่ล้านนาคือพระครูสังฆปริศุต (พระมหาคำปิง) ได้เกิดการก่อตัวของอุดมการณ์

รัฐผ่านธรรมยุติกนิกายพร้อมกับการปกครองและจัดการศึกษาเพื่อประโยชน์ในการหลอมรวมรัฐจารีตล้านนาให้เป็นหนึ่งเดียวกับรัฐสยาม โดยอาศัยเจ้าผู้ครองนครและชาวบ้านให้การสนับสนุน

แม้จะมีแรงต้านจากพระสงฆ์ล้านนาและเห็นรอยปริร้าวในการอยู่ร่วมกัน เพราะความเป็นนิกายแปลกใหม่ มีข้อปฏิบัติไม่เหมือนกัน ดังที่สงฆ์ล้านนาเรียกว่า “กุ่มผ้าปรัดดอก” อาศัยอำนาจและกลไกของรัฐในการบริหารพร้อมกันนั้นสยามยังได้ประกาศใช้พรบ. คณะสงฆ์ปี 2445 ทำให้พระสงฆ์ในล้านนาและสยามเกิดการปรับตัวเข้าสู่ระบบ มีลักษณะการปกครองสงฆ์ที่ลดหลั่นลงไปตั้งแต่เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล ถึงพระสังฆาธิการระดับล่าง กระแสด้านนี้ก็ค่อยลดลงตามลำดับ

คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายชวนเขาไปในช่วงระยะเวลา 20 ปีหลังยุคพระสังฆปริณัติ (พระมหาคำปิง) เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่จึงได้นิมนต์พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) พระนักเทศน์ นักคิด โดยขอทูลผ่านสมเด็จพระสังฆราชเจ้าให้เดินทางมาเผยแผ่ธรรมยุติกนิกายอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2470 พร้อมกับคณะหนึ่งเดินทางไปเผยแผ่ที่นครเชียงใหม่ รัฐฉาน ซึ่งควรอย่างยิ่งในการติดตามหาข้อมูลและวิเคราะห์เหตุการณ์ในครั้งนั้น อาศัยกลไกรัฐในการทำงานและเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ทำให้การปักหมุดของธรรมยุติกนิกายในอาณาจักรล้านนาคุณั้นปราศจากแรงต้านและประสบความสำเร็จจนสามารถขยายไปสู่หัวเมืองเหนือไม่ว่าจะเป็นลำพูน ลำปาง และอำเภอต่าง ๆ ในเขตจังหวัดเชียงใหม่ ต่อเมื่อพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ได้นิมนต์พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ซึ่งเป็นพระธรรมยุตในมิตติของพระนักปฏิบัติกรรมาฐานให้มาเป็นเจ้าอาวาสวัดเจติยหลวง จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นการสถาปนาธรรมยุติกนิกายในอีกรูปแบบหนึ่งสายอรุณวุฒาสี (อยู่ป่า) จนเกิดมีผู้ศรัทธาและพระสงฆ์จำนวนมากนำไปเป็นแบบอย่าง ก่อให้เกิดวัดในธรรมยุติกนิกายในหัวเมืองล้านนาเป็นจำนวนมากและเผยแผ่ไปยังต่างประเทศดังปรากฏ

เอกสารอ้างอิง

- กมล บุตรชาวี. (2559). **การศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาการเผยแผ่ธรรมของ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต. มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระมหาเขมานันท์ ปิยสีโล. (2562). อานาปานสติกรรมฐาน สายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ในประเทศไทย. **วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์**, 15(3), 1.
- ไข่มุก อุทยาวลี. (2534). บทบาทคณะสงฆ์ในการจัดการศึกษาในล้านนาสมัยรัชกาลที่ 5. **ศึกษาศาสตรสาร**, 16(1), 142.
- ชัชวาลย์ คำงาม. (2564). **พระอภัยสารทะ สังฆปาโมกข์ “โสภา. สืบค้นเมื่อ 5 กุมภาพันธ์ 2564 จาก <http://historicallyanna.com>**
- ชาญณรงค์ บุญหนุน. (2561). **ภาพสะท้อนการเมืองไทยผ่านความขัดแย้งระหว่างนิยาย-กม.คณะสงฆ์**. สืบค้นเมื่อ 5 กุมภาพันธ์ 2564 จาก <https://prachatai.com>
- ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์และคณะ. (2020). การสถาปนาอำนาจรัฐในพุทธจักรของราชสำนักสยามผ่านการแต่งตั้งสมณศักดิ์ พ.ศ. 2325-2445. **Journal of the faculty of Arts, Silpakorn University**, 42(1).
- เด่นพงษ์ แสงคำและคณะ. (2563). บทวิเคราะห์รัฐไทยกับการปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5. **วารสารรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์**, 11(1), 145.
- เทียบฤดี. (2563). **พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) : โลกธรรมนั้นเป็นสิ่งธรรมดาโลก**. สืบค้นเมื่อ 5 กุมภาพันธ์ 2564 จาก <http://www.dlitemag.com>
- ธนจรรย์ สุระเมธี (ส.ธนจรรย์). (2562). **ประวัติวัดเจติยหลวงวรวิหาร**. เชียงใหม่: นันทพันธ์พรินต์.
- ธรรมวิสุทธิมงคล. (บัว ญาณสมฺปนฺโน). (2545). **ประวัติท่านอาจารย์มั่น ภูริทัตโต**. กรุงเทพฯ: ศิลปสยามบรรจภัณฑ์.

- ธีรพงษ์ มีไธสง. (2562). การปรับตัวพุทธศาสนาในอีสานท่ามกลางการแพร่กระจายแนวคิดแบบพระสายป่าธรรมยุติกนิกาย. **วารสารภาษา ศาสนาและวัฒนธรรม**, 8(1), 172.
- ธีรพงษ์ มีไธสง. (2560). พระสงฆ์กับองค์เจ้าในการปฏิรูปหัวเมืองอีสานผ่านกลไกอำนาจรัฐ. **วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์**, 34(3), 293.
- เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียวและคณะ. (2557). รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ. 2417-2476. **วารสารศรีนครินทรวิโรฒวิจัยและพัฒนา**, 6(11), น.68.
- มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2514). **พระมหาสมณศาสน เล่ม 1 เกี่ยวกับการพระศาสนา**, กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มนตรี รอดแก้วและคณะ. (2555). คณะบาทบาทของคณะสงฆ์ธรรมยุตต่อการส่งเสริมความคิดทางการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5. **วารสารศึกษาศาสตร์มหาวิทยาลัยขอนแก่น**, 6(3), 1.
- วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร. (2557). **คุณพระไตรรัตน์ ครบรอบ 180 ปี วัดบรมนิวาส**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วัดบรมนิวาสราชวรวิหาร. (2549). **พระธรรมเทศนาชุด 1 เล่มสอง**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พิสิฐ โคตรสุโพธิ์. (2560). **พระพุทธศาสนาในอาณาจักรล้านนา**, เอกสารประกอบการบรรยาย น. 2-3 โครงการอบรมมัคคุเทศก์ ภาควิชาท่องเที่ยว มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วิทยากร ไสว้ตร. (2564). **ประวัติศาสตร์อีสาน กรณีผีบุญหรือขบถผู้มีบุญ**. สืบค้น เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ จาก <https://theisaanrecord>.
- ศศิวิมล อ่อนทอง. (2557). บทบาทและปฏิสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นผู้นำและสามัญชนท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงของสังคมสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 เพื่อก้าวเข้าสู่ความเป็นรัฐสยามสมัยใหม่. **วารสารรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏกาฬสินธุ์**, 3(1), 79.
- สมร จ้อยจิต (พระมหา). (2558). พุทธวิธีสร้างกำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติธรรมของสำนักปฏิบัติธรรมสายวัดป่าของไทย. **วารสารปณิธาน**, 11(16), 122.

สุชัย สิริวิภูและคณะ. (2562). วิเคราะห์พุทธศิลป์ล้านนาเกี่ยวกับกระบวนการสร้าง
ความสัมพันธ์กลุ่มชาติพันธุ์อนุภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขง. **วารสารมหาจุฬาลงกรณ**
นาคทรรณ, 6(5), 1.

หม่อมเจ้าธำมณีวิวัฒน์ โสณกุล. (2564). The Old Siamese Conception of the
Monarchy. สืบค้นเมื่อ 8 กุมภาพันธ์ 2564 จาก [https://thaiallegories.
wordpress.com](https://thaiallegories.wordpress.com).

เอกสารกระทรวงธรรมการ สำเนาที่ 6626 รัับวันที่ 18 มกราคม 2470

Tylor J.L. (1996). **Forest monks and the Nation-State An Anthropological
and Historical Study in Northeastern Thailand**. Singapore : Institute
of Southeast Asian Studies.